July 2019
Volume 3, Issue-6

ISSN 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN: 2456-558X

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)
Assistant Professor,
Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

CO-Editor

P R SHARMA
(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)
Assistant Professor,
Shree M.B.Patel Science College, Anand, Gujarat, India

PUBLISHED BY

http://www.hemchandracharyaejournal.com/

HEAD QUARTER

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, JULY- 2019, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-558X

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Dr. Rajesh Shrimali

http://www.hemchandracharyaejournal.com/ ISSN : 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

JULY :- 2019, VOLUME-3, ISSUE-6

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	ભારતની તુલનામાં ગુજરાતમાં આંતર માળખાનો વિકાસ - કેતન આર. ભોઈ	1-8
2.	*આર્થિક અને સામાજીક પરિસ્થિતિ ના વિકાસ થકી ભારતનો વિકાસ* - *સોલંકી ભીખાભાઈ બી.*	9-13
3.	***કૃષિક્ષેત્રમાં સિંચાઈની યોજનાઓથી ખેડૂતોની સામાજિક–આર્થિક સ્થિતિમાં થયેલ ફેરફાર - પરમાર અલ્પેશસિંહ બી.***	14-18
4.	ડાહ્યાભાઇ વાઢુ સંપાદિત 'કુંકણા રામકથા'માં ભારતીયતા - જગદીશ એમ.ભોયા	19-22
5.	**ખેડૂતોની કૃષિલક્ષી પાયાની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ** – રાજેશ ખાંટ	22-27
6.	**Social Accounting: Financial Analysis** - **Prajapati Jitendrakumar Prahladbhai**	**28-34**

Sr.	Title	Page
7.	**Corporate Etiquette - Meaning, its Need and Types of Etiquettes** -Patel Hardishabahen Chimanbhai	35-39
8.	રામાયણના કથાનકમાં ભાસે કરેલાં પરિવર્તનો (પ્રતિમાનાટકના સંદર્ભે) - ડૉ. કરશન ડી.પિઠીયા	40-43

1 ભારતની તુલનામાં ગુજરાતમાં આંતર માળખાનો વિકાસ

કેતન આર. ભોઈ
પીએચડી વિદ્યાર્થી,
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

પ્રસ્તાવના:

ભારતમાં આર્થિક પ્રવૃતિના માળખાને ત્રણ વિભાગમાં વહેચવામાં આવે છે. (1) પ્રાથમિક ક્ષેત્ર, (2) દ્વિતિય ક્ષેત્ર અને (3) તૃતિય ક્ષેત્ર છે. જેમાં પ્રાથમિક ક્ષેત્રમાં ખેતી, પશુપાલન, જગંલો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દ્વિતિય ક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગ, બાંધકામ, વીજળી, પાણી પુરવઠાનો સમાવેશ થાય છે. અને તૃતિય ક્ષેત્રમાં વિવિધ પ્રકારની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણેય ક્ષેત્રોનો ઝડપથી વિકાસ થાય તો આર્થિક વિકાસ પણ ઝડપથી થાય છે. જેમાં ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં વિવિધ પ્રકારની ચીંજવસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી દેશ સ્વાવલંબન બને છે. ઉપરાંત વધારાની ચીંજ વસ્તુઓના ઉત્પાદનની નિકાસ કરી વિદેશી હુંડિયામણ કમાય છે. દેશમાં વિદેશી હુંડિયામણ જુન, 2018 માં 87.95 કરોડ ડોલર વધીને ૪૧૩.૧૦ અરબ ડોલર થયું છે. દેશમાં ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો તેમ કહેવાય. આમ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઔદ્યોગિક માળખાકીય સુવિધાઓનો વિકાસ જરૂરી છે. ઔદ્યોગિક માળખાકીય સુવિધાઓ જેવી કે પાણીની સુવિધા, પાણીના નિકાલની સુવિધા, વાહનવ્યવહારની સુવિધા, સંદેશાવ્યવહારની સુવિધા, ઉર્જા અને બેકિંગની સુવિધાઓ હોય છે. ઉદ્યોગ માટે માળખાકીય સુવિધાઓ પાયાની બાબત છે.

1.1 આંતરમાળખાનો અર્થ અને ઘટકો:

* અર્થ :

આંતરમાળખુએ એવી વ્યવસ્થા કે સગવડોના સમૂહનો નિર્દેશ કરે છે કે જેમાં દેશના વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક હોય છે. અર્થતંત્રમાં રહેલા આ માળખામાંથી મળતી સેવાઓ ખરીદનાર અને વેચનાર વચ્ચે ચીંજવસ્તુઓ અને સેવાઓના પ્રવાહને સરળ બનાવે છે. જેમ કે રેલ્વે, ડેમ, નહેર, વિદ્યુતમથકો, વિમાનીમથકો, સંદેશાવ્યવહાર, માર્ગ પરિવહન વગેરે સેવાઓ કાયમી પ્રકારની હોય છે. આ તમામ એવી સેવાઓ છે કે જે કાયમી પ્રકારની હોય છે. અને તેનો લાભ દેશના અર્થતંત્રને લાંબા સમય સુધી મળે છે. દેશના વિકાસના પાયાની સવલતો ધરાવતા માળખા ને મુખ્ય બે વિભાગમાં વહેચવામાં આવે છે.

(અ) આર્થિક આંતરમાળખું (Economic Infrastructure)

(બ) સામાજિક આંતરમાળખું (Social Infrastructure)

* આર્થિક આંતર માળખાના વિવિધ ઘટકો:

આર્થિક આંતરમાળખાના નીચે મુજબના ત્રણ મુખ્ય ઘટકો છે.

(1) ઉર્જા :

(અ) વાણિજિયક → ખનિજકોલસો, પેટ્રોલિયમ, વીજળી

(બ) બિનવાણિજિયક → બળતણના લાકડાં, વનસ્પતિ જન્ય કચરો, પ્રાણીઓના સુકાછાણ

(2) વાહનવ્યવહાર:

ગુજરાતમાં નોંધાયેલા મોટર વાહનોની સંખ્યા વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬માં ૨૦૩.૬૧ લાખથી વધીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ ના અંતે ૨૨૦.૩૭ લાખ હતી. વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮ માં નવેમ્બર-૨૦૧૭ અંતિત ૨૨૮.૪૦ લાખ વાહનો નોંધાયેલા છે.

વાહનવ્યવહાર વિના ઉત્પાદન ક્ષેત્રે શ્રમ વિભાજનનો લાભ લઇ ન શકાય. ઉત્પાદિત વસ્તુઓ અને સેવાઓનું બજાર વિસ્તૃત બનાવવાનું કાર્ય વાહનવ્યવહાર કરે છે. તે કાચોમાલ, બળતણ, મશીનરી વગેરેને ઉત્પાદનના સ્થળે પહોચાડવાનું અને ઉદ્યોગો દ્વારા તૈયાર થતા માલ સામાનને લોકો સુધી પહોચાડવાનું કાર્ય કરે છે. પરિવહનને સાકાર કરવા બે બાબતોની આવશ્યકતા માટે નદી, નહેર, સરોવરો અને દરિયો જોઇએ પણ સાથે બોટ કે જહાજની જરૂર પડે. હવાઇ વ્યવહાર માટે હવાઇ જહાજ કે હેલિકોપ્ટર જોઇએ અને રસ્તા વ્યવહાર માટે રેલવે, રસ્તા ઉપર દોડનારી ટ્રેન, ટ્રક, બસ વગેરેની જરૂર પડે. પ્રવાહી વાયુ (પાણી, તેલ, ગેસ) ની હેરફેર માટે પાઇપ લાઇનોની આવશ્યકતા રહે. જુદા-જુદા પ્રદેશોને એકબીજા સાથે જોડીને સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવાનું કામ પણ વાહનવ્યવહાર વિના કેવી રીતે શક્ય બને? વાહન વ્યવહારના આવા જુદા જુદા સ્વરૂપોને નીચે મુજબના વિભાગમાં વહેચી શકાય છે.

* રેલ્વે→ બ્રોડ ગેજ, નૈરો ગેજ, મીટર ગેજ

* રસ્તા→ રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ, રાજ્ય ધોરીમાર્ગ, મેજરડિસ્ટ્રિક્ટરોડ્સ,* રસ્તા→ રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ, રાજ્ય ધોરીમાર્ગ, મેજરડિસ્ટ્રિક્ટરોડ્સ, અન્ય જિલ્લામાર્ગો ,* રસ્તા→ રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ, રાજ્ય ધોરીમાર્ગ,મેજર ડિસ્ટ્રીકટ રોડ, અન્ય જિલ્લા માર્ગો,

બાકીના ગ્રામ્ય રસ્તા

* જળ વ્યવહાર→આંતર્દેશીય જળમાર્ગ,સમૃદ્ધતટ જળમાર્ગ,* હવાઇ વ્યવહાર→ આંતરીક પરિવહન ,બ્રાહ્ય પરિવહન

ટેબલ નં.૧.૧

ગુજરાતમાં યોજનાવાર રોડ પરીવહન ખર્ચ

અ.નં.	યોજનાનો સમયગાળો	ખર્ચ (રૂ.લાખમાં)
૧.	પ્રથમ યોજના (૧૯૫૧-૫૬)	-
૨.	બીજી યોજના (૧૯૫૬-૬૧)	૩.૧૪
૩.	ત્રીજી યોજના (૧૯૬૧-૬૫)	૩.૦૧
૪.	ત્રીજી વાર્ષિક યોજના (૧૯૬૬-૬૯)	૯.૪૬
૫.	ચોથી યોજના (૧૯૬૯-૭૪)	૧૦.૭૯
૬.	પાંચમી યોજના (૧૯૭૪-૭૮)	૩૫.૬૩
૭.	બીજી વાર્ષિક યોજના (૧૯૭૮-૮૦)	૩૦.૫૫
૮.	છઠ્ઠી યોજના (૧૯૮૦-૮૫)	૧૦૨.૦૨
૯.	સાતમી યોજના (૧૯૮૫-૯૦)	૧૬૩.૭૩
૧૦.	બીજી વાર્ષિક યોજના (૧૯૯૦-૯૨)	૬૬.૭૮
૧૧.	આઠમી યોજના (૧૯૯૨-૯૭)	૯૨.૮૧
૧૨.	નવમી યોજના (૧૯૯૭-૦૨)	૧૫૪.૯૫
૧૩.	દસમી યોજના (૨૦૦૨-૦૭)	૧૦૨.૫૪
૧૪.	અગિયારમી યોજના (૨૦૦૭-૧૨)	૭૫
૧૫.	બારમી યોજના (૨૦૧૨-૧૭)	૧૯૦૧.૫૭

સંદર્ભ : .હુદા એસ.કે,બેસીક ટ્રાન્સપોર્ટ સ્ટેટીસ્ટીક્સ ગુજરાત ૨૦૧૬-૧૭, અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર માર્ચ-૨૦૧૮, P ૪૫

ગુજરાતમાં બારમી યોજનામાં પરિવહન ખર્ચ ૧૯૦૧.૫૭ (રૂ.લાખમાં) જે અગાઉની યોજનાઓ કરતા સૌથી વધારે જોવા મળે છે. જેનાથી કહી શકાય કે રોડ પરિવહનમાં સુધારો થયો છે.

(૩) સંદેશા વ્યવહાર :

* તાર-ટપાલસેવા
* ખાનગી કુરિયર સેવા
* ટેલિફોન
* ઇન્ટરનેટ

આમ, આર્થિક આંતરમાળકીય સુવિધાનો ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પણ જરૂરી છે.

૧.૨ ગુજરાતમાં આંતર માળખું :

ટકાઉ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે માળખાકીય સુવિધાઓ આવશ્યક ગણાય છે. તેથી રાજ્ય એ નવી માળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસ માટે અત્યંત અગ્રતા આપી છે. હાલના માળખાને અપગ્રેડ કરીને આખરે તેમને વિશ્વ-ક્લાસ સ્ટાન્ડર્ડ્સમાં પરિવર્તિત કર્યા છે. આ હેતુ માટે, આધુનિક ઉદ્યોગની જરૂરિયાતો પ્રમાણે, રાજ્ય સરકારે તાજેતરનાં વર્ષોમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ પૂરી પાડવાના હેતુથી અનેક પહેલ કરી છે. મહત્વપૂર્ણ માળખાકીય સુવિધાઓની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

❖ વીજળી (પાવર)

ગુજરાત રાજ્યની પરંપરાગત સ્ત્રોતની વીજ સ્થાપિત ક્ષમતા ૩૧ મી, ઓક્ટોમ્બર,૨૦૧૭ ના રોજ કુલ ૧૯૫૫૫ મે.વો.છે.

- વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮ સુધીમાં ગુજરાત રાજ્ય વીજ કોર્પોરેશન લી.ના ૧૨૦૬૩ મીલીયમ યુનિટ, ખાનગી ક્ષેત્ર (રાજ્યના સ્વતંત્ર વીજ ઉત્પાદકો સહિત) ના ૩૬૫૫૩ મીલીયન યુનિટ તથા કેન્દ્રનો હિસ્સો ૧૫૭૮૫ મીલીયન યુનિટ મળીને કુલ ૬૪૪૦૧ મીલીયન યુનિટ વીજ ઉત્પાદન થયેલ છે.
- ગુજરાત ઉર્જા વિકાસ સંસ્થા (GEDA) પવન ઉર્જા સ્વચ્છ અને સલામત ઉર્જા તરીકે ઉભરી રહી છે. રાજ્યમાં વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮ માં વિન્ડફાર્મસની સ્થાપિત ક્ષમતા ૫૪૮૧.૯૫ મે.વો.છે.
- ગુજરાત રાજ્યમાં રોકાણકારો સોલાર પ્રોજેક્ટ સ્થાપી શકે તે માટે રાજ્ય સરકારે ઓગષ્ટ-૨૦૧૫ માં સોલાર પાવર ઘોષિત કરી તેના પરિણામે રાજ્યમાં નવેમ્બર-૨૦૧૭ના અંતે ૧૫૮૪ મે.વો.ની સ્થાપિત ક્ષમતા ધરાવતા સોલાર પાવર પ્રોજેકટ્સ ઉભા કર્યા છે.
- ગુજરાતમાં સ્થાપિત વીજ ઉત્પાદક ક્ષમતા વર્ષ ૧૯૬૦-૬૧માં ૩૧૫ મેગાવોટ હતી. જે વધીને વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮માં ૨૭૩૫૭ મેગાવોટ થઇ હતી.

ગુજરાતમાં વીજળીનો માથાદીઠ વપરાશ ખૂબ જ ઊંચો છે, જ્યારે રાજ્ય અન્ય રાજ્યોની સરખામણીએ રાજ્ય સ્વ-પૂરતા છે. ગુજરાત રાજ્યના હાલના 9 827 મેગાવોટ ઉત્પાદન કરે છે. (4000 મેગાવોટ કેપીસીટી પેઢી સિવાયના ની ઉન્નત ક્ષમતા સંતોષકારક રીતે ઉદ્યોગોની માંગ સાથે બેઠક કરી રહી છે, તો આગામી પાંચ વર્ષમાં ગુજરાતને પાવર થાપણો રાજ્ય બનાવવા માટે તે 20,725 મેગાવોટ સુધી વધારી દેવામાં આવશે. રાજ્ય રાજ્યમાં ડેમ અને નહેરો પર મિની અને માઇક્રો હાઇડલ પાવર પ્રોજેક્ટ્સની સ્થાપના પણ આયોજન કરી રહ્યું છે, પવન, સૌર અને બાયો-ઇંધણ ક્ષેત્રોમાં બિન-પરંપરાગત અને નવીનીકરણીય ઉર્જા સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત.

❖ બંદર (પોર્ટ્સ)

ગુજરાત રાજ્ય 1600 કિલોમીટર લાંબો દરિયા કિનારો ધરાવે છે, જે ભારતના પાણીના ભાગમાં એક ચતુર્થાંશ દર્શાવે છે. વિશાળ ઉત્તરી અને મધ્ય ભારતીય પટ્ટામાં સેવા આપવા માટે ગુજરાત વ્યૂહાત્મક છે. રાજયમાં 40 નાના અને મધ્યવર્તી બંદરો છે, જે રાજ્યભરમાં ભૌગોલિક રીતે વિખેરાય છે – દક્ષિણ ગુજરાત (13), સૌરાષ્ટ્ર (23) અને કચ્છ (4), ઉપરાંત કંડલા ખાતેના એક મુખ્ય બંદર ઉપરાંત, જે ભારત સરકાર હેઠળ છે.

ગુજરાત મેરીટાઇમની બોર્ડની સ્થાપના ૧૯૮૨માં ગુજરાત મેરીટાઇમ બોર્ડ કાયદો-૧૯૮૧ હેઠળ કરવામાં આવી હતી. જેનો હેતુ રાજ્યના બંદર ક્ષેત્રના વિકાસ અને નિયમન કરવાનો છે. ગુજરાત મેરીટાઇમ બોર્ડ ૪૬ લઘુ બંદરોનું વ્યવસ્થાપન સંભાળે છે. નવી બંદરીય સવલતોનો વિકાસ કરી ગુજરાત મેરીટાઇમ બોર્ડે ખાસ કરીને મંબઇ અને કંડલા સહિત પ્રશ્ચિમ ભારતના મહાબંદરોના ટ્રાફિક ભારને હળવો બનાવવાના પ્રયાસો કર્યો છે.

ખાનગી જેટી ટ્રાફિકની માંગને સંતોષવા માટે ખાનગી ટર્મીનલ્સની ભૂમિકા વિશાળ છે. વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમ્યાન ગુજરાતની સમુદ્ર રેખા ઉપર કાર્યરત ખાનગી જેટીઓ દ્વારા ૭૭.૭૧ લાખ ટન કાર્ગોની હેરફેર કરવામાં આવી હતી . વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮ માં નવેમ્બર-૧૭ સુધિ ૩૧.૨૦ લાખ ટન કાર્ગોની હેરફેર કરેલ છે.

વર્ષ 2008-09 દરમિયાન મધ્યમ અને નાના બંદરોએ કુલ 152.81 લાખ ટન કાર્ગોનું સંચાલન કર્યું છે. આયાતની મુખ્ય વસ્તુઓમાં ક્રૂડઓઇલ, નાફ્થા, કોલ, આયર્નઓર, રોકફોસ્ફેટ, ફર્ટિલાઇઝર, એમોનિયા, મશીનરી, એસકેઓ, ઈથિલીન, પૅરાસીલીન, ક્લિંકર, સિમેન્ટ, સ્ટીલકોઇલ, એલપીજી, પ્રોપીલીન, વાઇકસી અવશેષ , એલડીટી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. નિકાસ કરવામાં આવેલી વસ્તુઓમાં જેમ કે એચએસડી, નફ્થા, પેટ્રોલ, ઓઇલકેક્સ, બૉક્સાઇટ, એસકેઓ, પૅરાસીલીન, સોલ્ટ, સોડાએશ, ફૂડગ્રેઇન્સ, સિમેન્ટક્લિન્કર, ઇથેલીન, આઇઓએફ, એલપીજી, પેટ-ટોકવગેરે.

ગુજરાતમાં પોર્ટપોલિસી ઘડવામાં આવી છે અને બંદરો અને સંબંધિત ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના વિકાસમાં ખાનગી ક્ષેત્રના રોકાણને પ્રોત્સાહન આપે છે. ગુજરાત મેરી ટાઇમ બોર્ડે (જીએમબી) ગ્રીન ફિલ્ડ સાઇટ્સ ને સીધીબર્થિંગ ડીપ વોટરપોર્ટ તરીકે ઓળખી કાઢ્યું છે. આ પૈકી પીપાવાવ અને મુંદ્રા બંદરો કાર્યરત છે અને દહેજ અને હઝીરા ખાતેના બે એલએનજી ટર્મિનલ ઓપરેશનલ થયા છે.

❖ રસ્તાઓ

ગુજરાતમાં વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪ ના અંતે રસ્તાઓની કુલ લંબાઇ (નોન પ્લાન,સામુદાયિક, શહેરી અને પ્રોજેકટ રોડ સિવાય) ૭૯૮૯૪ કિ.મી. હતી જે વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ ના અંતે રસ્તાઓની કુલ ૮૦૫૮૨ કિ.મી. ની લંબાઇ પૈકી પાકા રસ્તાઓની લંબાઇ૭૮૬૪૭ કિ.મી. (૯૭.૬૦ ટકા) હતી જ્યારે કાચા રસ્તાઓની લંબાઇ ૧૯૩૫ કિ.મી.(૨.૪૦ ટકા) હતી.

ભારતમાં તા.૩૧/૦૩/૨૦૧૬ ના અંતે રસ્તાઓની કુલ લંબાઇ ૫૬,૦૩,૨૯૩ કિ.મી. હતી જેમાં ૧,૦૧,૦૧૧ કિ.મી.રાષ્ટ્રીય રસ્તાઓ, ૧,૭૬,૧૬૬ કિ.મી.રાજ્ય રસ્તાઓ, ૫,૬૧,૯૪૦ કિ.મી. જિલ્લાના રસ્તાઓ, ૩૯,૩૫,૩૩૭ કિ.મી. ગ્રામ્ય રસ્તાઓ, ૫,૦૯,૭૩૦ કિ.મી. શહેરી રસ્તાઓ તથા ૩,૧૯,૧૦૯ કી.મી. કી.મી.પ્રોજેક્ટ રસ્તાઓ હતા.

રાજયની કુલ લંબાઇ (મ્યુનિસિપલ રોડ સિવાય) 74,038 કિ.મી. છે, જેમાંથી 96.14 % રસ્તો છે, જેમાં રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગો (એનએચ) - 2,867 કિમી, રાજ્ય ધોરીમાર્ગ (એસએચ) - 18,702 કિ.મી., મેજર ડિસ્ટ્રિક્ટ રોડ્સ (એમડીઆર) - 20,707 કિ.મી. અને અન્ય જિલ્લા માર્ગો - 10,503 કિ.મી. બાકીના ગ્રામ્ય રસ્તા છે. ગુજરાત સરકારે રોડ સેક્ટરમાં ખાનગી ભાગીદારીની જરૂરિયાતને માન્યતા આપી છે. રસ્તાઓ અને મકાન (આરએન્ડબી) વિભાગે ખાનગીક્ષેત્રને ઓફર કરવા માટેના ઘણા પ્રોજેક્ટ્સની ઓળખ કરી છે.

❖ રેલ્વે

ગુજરાતમાં રેલ્વે લાઇનની કુલ લંબાઇ ૩૧ માર્ચ-૨૦૧૬ ના રોજ ૩૫૦૬.૫૫ કિ.મી. બ્રોડગેજ, ૧૧૯૩.૦૪ કિ.મી. મીટરગેજ અને ૫૫૮.૯૦ કિ.મી. નેરોગેજ રેલ્વે લાઇન મળીને કુલ ૫૨૫૮.૪૯ કિ.મી. હતી. ભારતમાં રેલ્વે લાઇનની કુલ લંબાઇ એપ્રિલ-૨૦૧૯ માં ૬૪૨૯૮ કિ.મી. બ્રોડગેજ, ૩૨૦૦ કિ.મી. મીટરગેજ અને ૧૬૮૪ કિ.મી. નેરોગેજ રેલ્વે લાઇન મળીને કુલ ૬૯૧૮૨ કિ.મી.હતી. રાજ્યમાં રેલવેલાઈનની કુલ લંબાઈ 5,188રૂટ કિ.મી. છે, જેમાં 2,984 કિ.મી. બ્રોડગેજ, 1,417 કિ.મી. મીટરગેજ (એમજી) અને 787 કિ.મી. નેરોગેજ (એનજી) રેખાઓનો સમાવેશ થાય છે.

ત્રણ પ્રોજેક્ટ, વિરમગામ-સુરેન્દ્રનગર-પિપાવાવ, ગાંધીધામ-પાલનપુર, મુન્દ્રા-આદિપુરને ખાનગી ક્ષેત્રની ભાગીદારી (પી.એસ.પી.) નીસ્થિતિએ હાથ ધરવામાં આવી હતી અને તે કાર્યરત બની ગયાં છે.

❖ હવાઇ મથક

ગુજરાતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય અને આંતરિક હવાઇ મથકોએ થયેલ વિમાન ઉડ્ડયનમાં વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માં ૯.૯૩ ટકાનો વધારો થયેલ છે. મુસાફરોની સંખ્યા વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ માં ૮૧.૯૦ લાખ હતી હે વધીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માં ૯૩.૭૫ લાખ થયેલ છે. માલસામાનની હેરફેરમાં વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ માં ૭૦.૧૯ હજાર ટન હતી જે વધીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માં ૭૯.૯૦ હજાર ટન થયેલ છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૯ હવાઇમથક આવેલા છે. આ હવાઇમથક પૈકી અમદાવાદ, વડોદરા, ભાવનગર, રાજકોટ, ડીસા, સુરત, કંડલા, પોરબંદર અને કેશોદ હવાઇમથકોનું સંચાલન ભારતીય હવાઇમથક ઓથોરીટી (એએઆઇ) દ્વારા થાય છે. જેમાં ડીસા અને પોરબંદર હવાઇમથક કાર્યરત નથી. આ ઉપરાંત ઇન્ડિયા એર ફોર્સ (આઇએએફ) દ્વારા ભુજ, નલિયા અને જામનગર હવાઇમથકોનું

સંચાલન કરે છે. ગુજરાત રાજ્ય સરકાર મહેસાણા, અમરેલી અને માંડવી હવાઇમથકનું સંચાલન કરે છે. ખાનગી કંપની મીઠાપુર (ટાટા), મુન્દ્રા (અદાણી), દીવ અને દમણ હવાઇમથકનું સંચાલન કરે છે.

સંદર્ભ:

1. ઠાકર હર્ષદ કે. , પટેલ વિજય એમ. અને શુક્લ નિમિષા, અર્થશાસ્ત્ર ધોરણ-૧૨, ગુજરાત રાજ્ય શાળાપાઠયપુસ્તક મંડળ,'વિદ્યાયન', સેકટર ૧૦-એ,ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃતિ :૨૦૦૫, P 30

2.https://economictimes.indiatimes.com/Hindi/markets/videshi-mudra/forex-reserve-up-by-0-88-billion/ articleshow/646/3200.cms

3.હુદા એસ.કે, સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા ૨૦૧૭-૧૮ ગુજરાત રાજ્ય, અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૮ , અંદાજપત્ર પ્રકાશન નંબર.3૪ , P xxii

4. ઠાકર હર્ષદ કે. , પટેલ વિજય એમ. અને શુક્લ નિમિષા, અર્થશાસ્ત્ર ધોરણ-૧૨, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠયપુસ્તક મંડળ,'વિદ્યાયન',સેકટર ૧૦-એ,ગાંધીનગર,પ્રથમ આવૃતિ:૨૦૦૫,PP33-3૪

5 .ઠાકર હર્ષદ કે. , પટેલ વિજય એમ. અને શુક્લ નિમિષા, અર્થશાસ્ત્ર ધોરણ-૧૨, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠયપુસ્તક મંડળ,'વિદ્યાયન',સેકટર ૧૦-એ,ગાંધીનગર,પ્રથમ આવૃતિ:૨૦૦૫,PP33-3૪

6. હુદા એસ.કે, સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા ૨૦૧૭-૧૮ ગુજરાત રાજ્ય, અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૮ , અંદાજપત્ર પ્રકાશન નંબર.3૪ , P xxii

7. http://www.gsecl.in/index.php/business/powergeneration

8. https://ic.gujarat.gov.in/infrastructure.aspx,28/01/201812:31

9. https://ic.gujarat.gov.in/infrastructure.aspx,28/01/201812:31

10. https://ic.gujarat.gov.in/infrastructure.aspx,28/01/201812:31

11. હુદા એસ.કે, સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા ૨૦૧૭-૧૮ ગુજરાત રાજ્ય, અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૮ , અંદાજપત્ર પ્રકાશન નંબર.3૪ , P xxiv

12. https://ic.gujarat.gov.in/infrastructure.aspx,28/01/201812:31

13. હુદા એસ.કે, સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા ૨૦૧૭-૧૮ ગુજરાત રાજ્ય, અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૮ , અંદાજપત્ર પ્રકાશન નંબર.3૪ , P xxiii

14. http://www.morth.nic.in/index2.asp?slid=314&sublinkid=142&lang=115

15. http://www.morth.nic.in>Home>Publication>Basic Road Statistics Of India 2015-16>zP1)

16. https://ic.gujarat.gov.in/infrastructure.aspx,28/01/201812:31

17. https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_Railways

2 આર્થિક અને સામાજીક પરિસ્થિતિ ના વિકાસ થકી ભારતનો વિકાસ

સોલંકી ભીખાભાઈ બી.
પી.એચ.ડી વિદ્યાર્થી,
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,
હેમચંદ્રચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

પ્રસ્તાવના :

આપણા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી એ સાચું જ કહ્યું છે કે ભારત દેશ ગામડામાં વસે છે. ભારતની આશરે ૬૫ ટકા વસ્તીનો હિસ્સો ગામડાઓમાં છે. આપણાં ગામડાઓ ભારતનું સાચું અને સ્પષ્ટ ચિત્ર રજૂ કરે છે. તેથી ગ્રામવિકાસ આપણાં આર્થિક આયોજનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગ્રામ્ય પ્રજાનો વિકાસ કર્યા સિવાય દેશના આર્થિક વિકાસને વેગ આપવો અશકય છે. એટલા માટે જ આયોજનના વિવિધ તબક્કા દરમ્યાન ગ્રામ્ય ગરીબોના વનસ્તરમાં સુધારા માટેના પ્રયત્નોને વધુ મહત્વતા આપવામાં આવે છે. આ રીતે ગ્રામવિકાસએ તેની પ્રકૃતિ અને સમાવિષ્ટ બાબતોને અનુલક્ષીને બહુ–પારિમાણિક શાખા છે. આથી ગ્રામવિકાસને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસતાં લોકોના સમૂહની આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં સુધારો કરવા માટેના વ્યૂહ તરીકે જોવામાં આવે છે.

આઝાદી બાદ ભારતે અનેક વિધક્ષેત્રે પ્રગતિ કરી છે અને વિકાસની દિશામાં સારી એવી પ્રગતિ મેળવી છે. તેમ છતાં રાષ્ટ્રીય વનનાં અન્ય પાસાના એકંદર વિકાસની સાથે ગ્રામ્ય વિસ્તારોનો વિકાસ તાલ મેળવી **શકયો નથી.** ગ્રામવિકાસ વર્ષોથી રાજકીય નીતિઘડતર અને નિર્ણયીકરણમાં અંદર–બહાર થતું રહ્યું છે અને છેવટે તેને આયોજનમાં સંકલિત ખ્યાલ સ્વારૂપે દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. દેશના વિકાસમાંની વર્તમાન અસમતુલા દૂર કરવા છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં રાષ્ટ્રીય નવનિર્માણમાં ગ્રામવિકાસને કેન્દ્રમાં મોખરે મૂકવા જરૂરી પગલાં ભરવામાં આવ્યા છે. કેન્દ્રના ગ્રામવિકાસ મંત્રાલયે અનેક પગલાં ભર્યા છે. સરકારી ફંડનો મોટો હિસ્સો ગ્રામ વિકાસ ક્ષેત્રે ફાળવવાની અગ્રતાના કારણે ફાળવણીમાં વૃધ્ધિ થઈ છે દરેક વ્યકિત ગ્રામવિકાસનું અર્થઘટન અલગ–અલગ રીતે કરે છે. તાજેતરના સમયમાં ગ્રામીણ આત્મનિર્ભરતાના ખ્યાલે સામાજિક કાર્યકરો અને નીતિના ઘડવૈયાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ગ્રામીણક્ષેત્રની મોટાભાગની વસ્તી ગરીબી રેખાની નીચે વે છે. આમાં જમીનવિહોણા મજૂર, નાના અને

સીમાંત ખેડૂતો, કારીગરો અને સમાજના અન્ય નબળા વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ લોકો આર્થિક સંકળામણ, શોષણ, ભેદભાવ અને માનસિક ત્રાસ વગેરેથી ખૂબ જ પ્રભાવિત હોય છે. તેઓની અતિશય ગરીબાઈ અને અમાનવીય રહેણાંક પરિસ્થિતિના કારણે જ નવી નીતિ નિર્ધારણમાં ગ્રામ્ય પ્રજાલક્ષી સુધારાઓને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ આ લોકોની વનશૈલીમાં સુધારો કરવો એ મહત્વની ચર્ચાનો વિષય છે.

''ગ્રામવિકાસ એટલે સ્થાનિક સાધનો–ભૌતિક, જૈવિક અને માનવીયના મહત્તમ વિકાસ અને ઉપયોગ દ્વારા તથા વિવિધ સેવાઓથી જરૂરી સંસ્થાકીય, માળખાકીય અને મનોવૃત્તિગત સુધારાઓ પૂરા પાડીને ગ્રામીણ લોકોનો તથા ગ્રામીણ વિસ્તારનો સંકલિત વિકાસ કરવો. જેમાં ફકતક આર્થિક ક્ષેત્ર–કૃષિ અને ગ્રામોદ્યોગનો જ સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ, મકાન, પીવાનું પાણી, સેનીટેશન અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં જરૂરી સામાજિક અને માળખાગત સવલતો અને સેવાઓની પૂર્તતા કરવી. જેને મૂળભૂત હેતુ ગ્રામીણ ગરીબો અને ગ્રામીણ નબળા વર્ગના વનધોરણમાં સુધારો કરવામાં આવ્યું છે. દેશના વિકાસમાંના વર્તમાન અસમતુલા દૂર કરવા છેલા કેટલાક વર્ષોમાં રાષ્ટ્રીય નવનિર્માણમાં ગ્રામવિકાસને કેન્દ્રમાં મોખરે મૂકવા જરૂરી પગલાં ભરવામાં આવ્યા છે. કેન્દ્રના ગ્રામવિકાસ મંત્રાલયે અનેક પગલાં ભર્યા છે. સરકારી ફંડનો મોટો હિસ્સો ગ્રામવિકાસ ક્ષેત્રે ફાળવવાની અગ્રતાના કારણે ફાળવણીમાં વૃધ્ધિ થઈ છે. જો કે ગ્રામવિકાસ એ એક પવિત્ર ખ્યાલ છે પરંતુ દરેક વ્યકિત દ્વારા તેનું અર્થઘટન અલગ–અલગ રીતે કરવામાં આવે છે. તાજેતરના સમયમાં ગ્રામીણ આત્મનર્ભિરતાના ખ્યાલે સામાજિક કાર્યકરો અને નીતિના ઘડવૈયાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ગ્રામણીક્ષેત્રની મોટાભાગની વસ્તી ગરીબી રેખા નીચે વે છે. આમાં જમીનીવહોણા મજૂર, નાના અને સીમાંત ખેડૂતો, કારીગરો અને સમાજના અન્ય નબળા વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ લોકો આર્થિક સંકળામણ, શોષણ ભેદભાવ અને માનસિક ત્રાસ વગેરેથી ખૂબ જ પ્રભાવિત હોય છે. તેઓની અતિશય ગરીબાઈ અને અમાનવીય રહેણાંક પરિસ્થિતિના કારણે જ નવી નીતિ નિર્ધારણમાં ગ્રામ્ય પ્રજાલક્ષી સુધારાઓને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ આ લોકોની વનશૈલીમાં સુધારો કરવો એ મહત્વની ચર્ચાનો વિષય છે.

વિશ્વ બેન્કના મતે, ''ગ્રામવિકાસ એટલે ગ્રામ વિસ્તારોમાં વસતા નીચી આવક ધરાવતા સમૂહના વનધોરણમાં સુધારો કરવો અને આ રીતે ગ્રામવિકાસની પ્રક્રિયાને આત્મનિર્ભર બનાવવી.'' આ ખ્યાલમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વસતા અતિ ગરીબ લોકોને

લાભ પહોંચાડવાની વાત કરવામાં આવી છે. વિશ્વ બેંક અને અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા ગ્રામ વિસ્તારમાં ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વધારો, રોજગારીની તકોમાં ઉમેરો અને ગ્રામ ક્ષેત્રે ઉપલબ્ધ જમની, શ્રમ અને મૂડીના યોગ્ય ઉપયોગ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ગ્રામવિકાસને ગ્રામીણ લોકોની વનશૈલીના સુધારાના તબક્કા તરીકે નહીં, પરંતુ આ સુધારાઓની જરૂરી ચોક્કસ શરતો સ્વરૂપે ગણવામાં આવે છે. ગ્રામવિકાસમાં એ તમામ સુધારાઓનો સમાવેશ થાય છે, જેના દ્વારા લોકોનું વન અપેક્ષા રહિત સ્થિતિમાંથી ભૌતિક અને સામાજિક રીતે વધુ સારી સ્થિતિ તરફ પ્રયાણ કરે છે.

ગામડામાં રહેલા લોકોની મુખ્ય સમસ્યા એ છે કે પોતાનું વનધોરણ કઈ રીતે ટકાવી રાખવું. ગામડાના લોકોને પોતાનું વન ટકાવી રાખવા માટે જે જરૂરીયાતો પૂરતા પ્રમાણમાં મળવી જોઈએ. તે તેમને મળતી નથી જેના ઘણા બધા કારણો છે. જેવા કે ગામડાઓમાં રોજગારી પૂરતા પ્રમાણમાં મળતી નથી જેના કારણે લોકોની આવક કયાંથી મેળવવી તે અંગેના પ્રશ્નો ઉભા થતા જોવા મળે છે અને ગામડાઓમાં ઘણા બધા સામાજિક કુરિવાજો જોવા મળે છે. જેના કારણે ગામડાઓના લોકોની પરિસ્થિતિમાં ઘણા બધા સુધારાઓ લાવવાની જરૂર જણાય છે. તેથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ગામડાઓમાં રોજગારી, ગરીબી, બેકારી, સામાજિક કુરિવાજો વગેરે જેવી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.

ભારતમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિનું માળખું :

આર્થિક પ્રવૃત્તિના વર્ગીકરણોને અર્થતંત્રના વ્યાવસાયિક માળખા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે.

૧. **પ્રાથમિક ક્ષેત્ર** (Primary Sector)

૨. **દ્વિતીય ક્ષેત્ર / ઉદ્યોગો** (Secondary Sector)

૩. **તૃતિય ક્ષેત્ર / સેવાઓ** (Tertiary Sector)

(૧) પ્રાથમિક ક્ષેત્ર (Primary Sector) :

– ખેતી, પશુપાલન, પશુ સંવર્ધન, મત્સ્ય, જંગલો, મરઘા–બતકા ઉછેર, ખનન વગેરે.

– આ વિભાગની વિશિષ્ટતા એ છે કે અહીં કુદરતી પરિબળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

(૨) દ્વિતિય ક્ષેત્ર / ઉદ્યોગો (Secondary Sector) :

– ઉદ્યોગો ઉપરાંત બાંધકામ, વીજળી, પાણી પુરવઠો વગેરે.

– પ્રાથમિક ક્ષેત્રની વસ્તુઓનું માનવ જરૂરીયાત સંતોષી શકે તેવા પદાર્થોમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે.

(૩) તૃતિય ક્ષેત્ર / સેવાઓ (Tertiary Sector) :

– વિવિધ સેવાઓ જેવી કે વાહન વ્યવહાર, સંદેશા વ્યવહાર, બેન્કિંગ, વીમો, વેપાર, વાણિજય, હોટલો, વ્યવસાયો, સરકારના વહીવટીતંત્રની સેવાઓ, શિક્ષણ સેવાઓ વગેરે.

ભારતની સામાજિક પરિસ્થિતિ :

ભારત દેશ એ વિવિધતામાં એકતા ધરાવે છે. જેમાં આપણે જાણીએ છીએ કે ભારત દેશમાં ઘણી બધી જુદી જુદી જ્ઞાતિના લોકો વસવાટ કરે છે અને બધી જ જ્ઞાતિના લોકોની સામજિક બાબતો અલગ–અલગ જોવા મળે છે અને બધા જ સામાજિક રીત–રિવાજો પણ અલગ અલગ જોવા મળે છે. જેવા કે તહેવારો, ઉત્સવો, લગ્ન વ્યવસ્થા, સામાજિક રીત–રિવાજો વગેરે. ગ્રામિણ વિકાસ એક સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે જે લોક અભિગમ, સહભાગી અભિગમ, સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયના આધારે ચાલે છે. જેમાં અનુબંધિત ટેકનોલો ના ઉપયોગથી ઉપલબ્ધ સંશાધનો દ્વારા માનવ કલ્યાણ પ્રાથમિકતામાં છેવાડાના વ્યકિત માટે કરવામાં આવે અને તેના દ્વારા પ્રકૃતિના બધા જ ઘટકોમાં ઈચ્છિત સંતુલન તેમજ સંકલન રાખવામાં આવે તે જરૂરી છે.

૧૯૮૪ માં તત્કાલીન વડાપ્રધાન શ્રી રા વ ગાંધીએ કહ્યું હતું કે હાલની લોક વ્યવસ્થા લોકોથી ઘણી દૂર થઈ ગઈ છે. લોકોને પૂરતા પ્રમાણમાં વિકાસનો લાભ મળી શકતો નથી. વિકાસ પ્રક્રિયામાં લોકોની સક્રિય ભાગીદારી નથી અને વનધોરણમાં ગુણાત્મક સુધાર લાવવામાં આ વ્યવસ્થા સક્ષમ નથી. આ ખામીઓનું મૂળ ઉપર્યુકત કારણ એટલે ઝડપી, વિશ્ર્વસનીય, પ્રામાણિક અને પારદર્શક માહિતી સંચાર વ્યવસ્થાઓની ઉણપ હતું. એવું સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે આ જ અંતર તવંગરને વધુ સક્ષમ અને ગરીબને વધુ ગરીબ બનાવવા માટે જવાબદાર છે ત્યારે આ બાબત ઉપર ભાર મૂકાયો હતો કે જો ઉત્પાદકતામાં ગુણાત્મક અને માત્રાત્મક સુધાર લાવવો હોય, રાજનૈતિક ચેતના વિકસાવવી હોય કે સમાજમાં મૂળભૂત બદલાવ કરવો હોય તો લોકોની આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં સુધારો લાવવો ખૂબ જ જરૂરી છે.

લોકોનું વનધોરણ સુધારવા, વનશૈલીને સરળ અને પડકારોનો સામનો કરવામાં વધુ સક્ષમ બનાવી શકાય અને વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં સંકલિત ધોરણે વધુમાં વધુ તકો અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટે વર્તમાન વ્યવસ્થામાં નોંધપાત્ર સુધારો વધારો કરી શકાય તે જરૂરી છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- www.google.com
- *વસ્તી ગણતરી અહેવાલ ભારત સરકાર–૨૦૧૧*
- *અનુપારંગત વિદ્યાર્થીઓના શોધ નિબંધ*
- *સામાજિક, આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ*

3

કૃષિક્ષેત્રમાં સિંચાઈની યોજનાઓથી ખેડૂતોની સામાજિક–આર્થિક સ્થિતિમાં થયેલ ફેરફાર

પરમાર અલ્પેશસિંહ બી.
પી.એચ.ડી વિદ્યાર્થી,
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,
હેમચંદ્રચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
પાટણ.

પ્રસ્તાવના :

સામાન્ય રીતે એમ સમજવામાં આવે છે કે ભારતમાં ખેતી ક્ષેત્રે ખૂબ જ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે અને તેથી ભારત ખેતી પ્રધાન દેશ છે. વાસ્તવમાં ભારત ઉત્પાદન અને આવકની દ્રષ્ટિએ ખેતી પ્રધાન દેશ રહ્યો નથી પણ રોજગારી દ્રષ્ટિએ ભારત હજુ પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આમ ખૂબ વધારે લોકો દેશમાં ખેતી ક્ષેત્રે રોજગારી મેળવે છે પણ તેઓ ખૂબ ઓછુ ઉત્પાદન કરે છે. તે ખેતી ક્ષેત્રે નીચે ઉત્પાદકતા દર્શાવે છે અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રે પ્રવર્તમાન ગરીબીનું એ એક અગત્યનું કારણ છે.

ઉદ્યોગીકરણ આઝાદી પછી વેગ પકડયો તેમછતાં ખેતી ભારતીય અર્થતંત્રમાં હંમેશા ધરોહર બની રહી છે. વધતી વસ્તીની અન્નની જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે ખેતીનો વિકાસ અનિવાર્ય છે. નહીં તો ભારતે અન્નની બાબતમાં પરાવલંબી બનવું પડે. ૨૦૧૬માં પણ ખેતી ક્ષેત્રે ઉત્પાદનની બાબતમાં ખૂબ સારી સ્થિતિ છે એવું નથી પણ ઘણીમોટી સિદ્ધિ પણ ભારતે ખેતીક્ષેત્રે મેળવી છે એ હકીકતને પણ નજરઅંદાજ કરી શકાય તેમ નથી. આયોજનના જુદા જુદા ગાળા દરમ્યાન અનેક પ્રયાસો ખેતીક્ષેત્રના વિકાસ માટે થાય છે. ૧૯૬૫થી ૧૯૯૦ની હરિયાળી ક્રાંતિએ તેમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. જેને આપણે કૃષિ નિક્ષેપો થી ઓળખીએ છીએ. જેમાં નવું બિયારણ, સિંચાઈ, વીજળી, ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓ, યાંત્રિકીકરણ વગેરેએ તેમાં મહત્વની ભૂમિકા અદા કરી. હવે બીજી હરિયાળી ક્રાંતિનો ઉલ્લેખ વારંવાર કરવામાં આવે છે. વધતી વસ્તીની જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે ખેતીક્ષેત્રે ઉત્પાદન વધાર્યા સિવાય કોઈ છૂટકો નથી. ભારતનો વિસ્તાર વધતો નથી અને વધવાનો નથી પણ વસ્તી વધતી જ જાય છે. તેથી પ્રાપ્ત વિસ્તારમાં જ ખેતી ક્ષેત્રે ઉત્પાદન વધે એ જરૂરી છે.

ખેડૂતને ખેતી કરવા માટે જુદાં–જુદાં પ્રકારની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. જેમાં ખેડૂત પાસે ઉપલબ્ધ જમીનમાં કયો પાક લેવો તે સમસ્યા ઉદ્‌ભવે છે. આ ઉપરાંત બીજી અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ જેવી કે પાણી, જંતુનાશક દવાઓ, આધુનિક ખેત ઓજારો, અનિયમિત ચોમાસુ, ખાતરો,

ખેતીક્ષેત્રની ફળદ્રુપતા, નાના કદના ખેતરો, ધિરાણની અપૂરતી સગવડો, વગેરે સમસ્યાનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. ખેતી પાણી વિના કરવી અશકય છે. જેમ મનુષ્યને જીવવા પાણી જરૂરી છે તેમ ખેતી કરવા માટે પણ પાણી જરૂરી છે. આમ ખેતી ક્ષેત્રે પાણીની સમસ્યા નિવારવા માટે સરકારે વિવિધ સિંચાઈની યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે. જેનો ઉદ્દેશ ખેતીનો વિકાસ કરવાનો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પાટણ જિલ્લામાં ખેતીક્ષેત્રમાં સિંચાઈની સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવા માટે ગુજરાત સરકારની વિવિધ સિંચાઈની યોજનાઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

ગુજરાત સરકારશ્રીની કૃષિ સિંચાઈ યોજનાઓ :

સહભાગી સિંચાઈ યોજના :

સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા હેઠળ શકય એટલો વધુ સિંચાઈનો વિસ્તાર આવરી લેવા રાજય સરકારે નિર્ણય કરેલ છે. રાજય સરકારે 'ગુજરાત વોટર પાટીસીપેટરી ઈરીગેશન મેનેજમેન્ટ એકટ વર્ષ ૨૦૦૭માં પણ પસાર કરેલ છે. સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા હેઠળ માર્ચ–૨૦૧૭ સુધીમાં ૫૫૫૩૬૬ હેકટર હસ્તાંતર કરવામાં આવેલ છે અને ૧૮૦૬ વોટર યુઝર્સ એસોસીએશનોને આવરી લેવામાં આવેલ છે. જયારે વર્ષ ૨૦૧૭–૧૮ (સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૭ સુધીમાં) દરમ્યાન વધુ ૫૨૧૫ હેકટરનું હસ્તાંતર કરવામાં આવેલ છે અને ૧૬ વોટર યુઝર્સ એસોસીએશનોને આવરી લેવામાં આવેલ છે. આમ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૭ સુધીમાં ૫૬૦૫૮૧ હેકટરનું હસ્તાતરણ કરવામાં આવેલ છે અને ૧૮૨૨ વોટર યુઝર્સ એસોસીએશનોને આવરી લેવામાં આવેલ છે. ઉત્પન્ન કરેલ સિંચાઈ ક્ષમતા અને સિંચાઈ ઉપયોગ વચ્ચેનો ગાળો ઓછો કરવા તેમજ સિંચાઈ ક્ષમતાના અસરકારક ઉપયોગ માટે હયાત મોટી અને મધ્યમ સિંચાઈ યોજનાઓના નહેરોના વિસ્તરણ નવીનીકરણ અને આધુનિકીકરણના કામો મોટાપાયે હાથ ધરેલ છે. સપ્ટેમ્બર–૨૦૧૭ સુધીમાં આ યોજના હેઠળ ૭૭૬૯૬૫ હેકટર વિસ્તારમાં નહેર સુધારણાના કામો પૂર્ણ કરેલ છે.

વનબંધુ કલ્યાણ યોજના :

આ યોજના અંતર્ગત એપ્રિલ ૨૦૦૭થી સપ્ટેમ્બર–૨૦૧૭ સુધીના સમયગાળામાં નીચે મુજબ કામો કરવામાં આવેલ છે.

૧. આદિજાતિ વિસ્તારમાં કુલ ૧૪૫૬૧ નાના ચેકડેમો થકી ૬૦૧૦૪ હેઠળ ૩૯૩ મોટા ચેકડેમો થકી ૧૭૯૪૦ હેકટર અને ૩૦૧૪ તળાવો ઉંડા કરવાથી ૧૯૮૮૯ હેકટર મળી કુલ ૯૭૯૩૩ હેકટર

વિસ્તારમાં લાભ આપવામાં આવેલ છે.

૨.આદિજાતિ વિસ્તારમાંના ૪૨૯૫૯ હેક્ટર આવરી લેતી કુલ ૧૧૨૬ ઉદવહન સિંચાઈ યોજનાઓ પૂર્ણ કરવામાં આવેલ છે.

૩.આ ઉપરાંત ૧૯૪૮૧૩ હેક્ટર વિસ્તારમાં નહેર સુધારણાના તથા ૬૧૨૮૨ હેક્ટર વિસ્તારમાં સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપનના કામોને કારણે છેવાડાના ખેડૂતોને પાણી મળવા પામેલ છે.

૪.ઉકાઈ ડાબા કાંઠા હાઈ લેવલ મુખ્ય નહેરનું કામ પૂર્ણ થયેલ છે અને નહેરોમાં ઓક્ટોબર–૨૦૧૪થી પાણી છોડવામાં આવે છે. વર્ષ ૨૦૧૬–૨૦૧૭ દરમિયાન રવિ સીઝનમાં પરોટેશન સિંચાઈ અને પાણી વહેવડાવવામાં આવેલ જેના થકી ૧૨૦૦ હેક્ટર જેટલા વિસ્તારને સિંચાઈ સુવિધા ઉપલબ્ધ કરવામાં આવેલ છે. તેમજ ઉનાળા ૨૦૧૭ દરમિયાન પણ ૧૦ દિવસના એક એમ ૩ રોટેશન ચલાવવામાં આવેલ છે. જેના થકી અંદાજે ૪૦૦ હેક્ટર વિસ્તારને સિંચાઈ સુવિધા ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવેલ છે. મુખ્ય નહેરની ૮ કિ.મી. લાંબી કતારમાં ૪ માઈનોર થકી ૪૦૦ હેક્ટર વિસ્તારને લાભ થયેલ છે. હાલમાં ૭ ઉદવહન સિંચાઈ યોજનાઓ ૮ કિલોમીટર લંબાઈના અને ૨ ઉદવહન સિંચાઈ યોજનાઓ ૮ કિલોમીટરથી ૫૧ કિલોમીટરની લંબાઈમાં મળીને કુલ ૯ ઉદવહન સિંચાઈ યોજનાઓ હાલ કાર્યરત છે. જેના થકી ૫૭૯ હેક્ટર વિસ્તારને લાભ મળે છે તેમજ ૩ ઉદવહન સિંચાઈ યોજનાઓ પ્રગતિ હેઠળ ૪ ઉદવહન સિંચાઈ યોજના ડી.ટી.પી. સ્ટેજ અને ૧ ઉદવહન સિંચાઈ યોજના તાંત્રિક મંજૂરી હેઠળ છે. બાકીના વિતરણ વ્યવસ્થા તથા મુખ્ય નહેર આધારિત ઉદવહન સિંચાઈ યોજનાઓના કામ હાથ પર લેવામાં આવેલ છે.

૫.બનાસકાંઠા જિલ્લાના અમીરગઢ તાલુકામાં અમીરગઢ ગામે બનાસ નદી પર મોટા ચેકડેમ (૧૦૦ હેક્ટર લાભિત વિસ્તાર) અને ધાનેરા તાલુકામાં વસાડી ગામે શુકલ નદી ઉપર મોટા ચેકડેમ (૨૦૦ હેક્ટર લાભિત વિસ્તાર)નું કામ પ્રગતિમાં છે.

૬. રૂા. ૧૦૫૪ કરોડના અંદાજિત ખર્ચવાળી કડાણા જળાશય આધારિત પાઈપલાઈન યોજનાના કામો પ્રગતિમાં છે. જેનાથી દાહોદ અને મહિસાગર જિલ્લાના આશરે ૧૦૦૦૦ હેક્ટર વિસ્તારને સિંચાઈના લાભો ઉપલબ્ધ થશે. રૂા. ૩૬ કરોડ અંદાજિત ખર્ચવાળી દિણોદ–બોરીદ્રા ઉદ્વહન સિંચાઈ યોજનાનું કામ પ્રગતિમાં છે. જેનાથી સુરત જિલ્લાના આશરે ૧૮૦૦ હેક્ટર વિસ્તારને સિંચાઈના લાભો ઉપલબ્ધ થશે.

સાગર ખેડુ સર્વાંગી વિકાસ યોજના :

આ યોજના અંતર્ગત વર્ષ ૨૦૧૭–૧૮ દરમ્યાન ઓક્ટોબર ૨૦૧૭ સુધીમાં) ૧૦૦ બંધારા અને ભરતી નિયંત્રકના કામો ૧૮ જળાશયોના રીચાર્જના કામો, ૪૩ તળાવોના રીચાર્જના કામો, ૨૨૮ કિ.મી. લાંબી વિસ્તરણ નહેરો ૨૮૫ કિ.મી. લાંબી રેડિયલ કેનાલ ૧૩૫૮ ચેકડેમોના કામો થકી ૧૩૨૫૩૦ હેક્ટર વિસ્તારને સિંચાઈનો લાભ મળેલ છે.

સૌની યોજના :

સૌરાષ્ટ્રના અછતગ્રસ્ત વિસ્તારમાં નર્મદાના પૂરતા (IMAF) (Million Acre Feet) *પાણી પહોંચાડવા માટે 'સૌની યોજના' અમલમાં મૂકવામાં આવેલ છે. આ યોજનામાં ૪ લીક પાઈપલાઈન દ્વારા સૌરાષ્ટ્રના ૭ જિલ્લાઓમાં હયાત ૧૧૫ જળાશયોમાં પાણી પહોંચાડવાનું આયોજન છે. આ યોજનાથી ૮૨૫૦૦૦ એકર વિસ્તારમાં સિંચાઈ સુવિધા સુદ્રઢ થશે. આ યોજનામાં પ્રથમ તબક્કામાં રૂા. ૬૭૬૧ કરોડના ૧૨ પેકેજોની સુવિધા સુદઢ કરવાની કામગીરી પૂર્ણ થયેલ છે. આ યોજનામાં ૪ લીંકના બીજા તબક્કામાં રૂા. ૬૪૭૩ કરોડના ૧૨ પેકેજો કે જેના દ્વારા ૬૦ હયાત જળાશયોના ૩૯૪૦૦૦ એકર વિસ્તારને લાભ થશે. આ કામગીરી પ્રગતિ હેઠળ છે અને બે વર્ષના સમયગાળામાં પૂર્ણ કરવાનું આયોજન છે.*

પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના (ફ્લેગશીપ પ્રોગ્રામ અંતર્ગત) :

નીચેની યોજનાઓને પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનામાં સમાવવા માટે કેન્દ્ર સરકારને દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

૧.રૂા. ૪૯૭ કરોડના અંદાજિત ખર્ચવાળી કાકરાપાર ગોરધા–વડ ઉદવહન સિંચાઈ યોજનાની કામગીરી પ્રગતિમાં છે. જેનાથી આશરે ૧૫૦૦૦ હેક્ટર વિસ્તારને સિંચાઈના લાભો ઉપલબ્ધ થશે.

૨. રૂા. ૪૧૮ કરોડના અંદાજિત ખર્ચવાળી કરજણ જળાશય આધારિત કરજણ ડેમથી વાડી સુધીની પાઈપલાઈન યોજના પ્રગતિમાં છે. જેનાથી સુરત, ભરૂચ અને નર્મદા જિલ્લાના આશરે ૭૫૦૦ હેક્ટર વિસ્તારને સિંચાઈના લાભો ઉપલબ્ધ થશે.

૩. રૂા. ૪૧૮ કરોડના અંદાજિત ખર્ચવાળી કરજણ જળાશય આધારિત કરજણ ડેમથી વાડી સુધીની પાઈપલાઈન યોજના પ્રગતિમાં છે. જેનાથી સુરત, ભરૂચ અને નર્મદા જિલ્લાના આશરે ૭૫૦૦

હેકટર વિસ્તારને સિંચાઈના લાભો ઉપલબ્ધ થશે.

૪. ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતની યોજના : ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાત વિસ્તારના અમદાવાદ, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, અરવલ્લી, પાટણ અને ખેડા જિલ્લામાં રૂા. ૩૭.૫૬ કરોડના અંદાજિત ખર્ચથી કુલ ૯૫ નાની સિંચાઈ યોજનાઓના મરામત નવીનીકરણ અને પુનઃવસવાટ દ્વારા આદિજાતિ વિસ્તારની ૪૮ અછતગ્રસ્ત વિસ્તારની ૧૧ તથા ૩૬ અન્ય સિંચાઈ યોજનાઓથી સિંચાઈ વિસ્તારમાં વધારાની ૪૦.૬૧ હેકટર જમીનને સિંચાઈ સુવિધા ઉપલબ્ધ થશે.

૫. **Per Drop more crop Scheme Other in terention :** *હેઠળ ગુજરાત રાજયના સમગ્ર વિસ્તારમાંથી કુલ ૪૨૫ નાના ચેકડેમો અંદાજિત રૂા. ૨૯.૭૫ કરોડના ખર્ચ સાથે બાંધવાની યોજના રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આ યોજના પૂર્ણ થતા આશરે ૧૨૭૫ હેકટર વિસ્તારને સિંચાઈના લાભો ઉપલબ્ધ થશે.*

સૂક્ષ્મ અને સિંચાઈ યોજના :

મે–૨૦૦૫થી ગુજરાત ગ્રીન રિવોલ્યુશન કંપની (ગુજરાત સરકારશ્રી અને કેન્દ્ર સરકાર વતી) દ્વારા ગુજરાત રાજયમાં સૂક્ષ્મ સિંચાઈ યોજનાના સમાન ધોરણે અમલીકરણ કરવાની કામગીરી કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત રાજયમાં સિંચાઈના સ્ત્રોતો સિમિત છે. જેથી પાણીનો કરકસરયુકત ઉપયોગ વડે ન્યૂનતમ ખર્ચ કૃષિ ઉત્પાદન મહત્તમ બનાવવા અને કૃષિ આવક વધારવા માટે વૈજ્ઞાનિક રીતે પાણીનું વ્યવસ્થાપન સ્વીકારવાથી અને કૃષિ મોડેલમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવવા રાજયના ખેડૂતોને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે રાજય સરકાર દ્વારા જલસંચય અભિયાન શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. સામાજિક–આર્થિક સમીક્ષાની બુક વર્ષ ૨૦૧૭–૧૮, ગુજરાત રાજય, પેજ નં. ૬૩ થી ૬૫

૨. ભારતીય અર્થતંત્ર, વેદવ્યાસ પ્રકાશન, અમદાવાદ

૩. ગુજરાત રાજય શાળા પાઠયપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર ધોરણ–૧૨, અર્થશાસ્ત્ર, પેજ નં. ૯૩–૯૪

4

ડાહ્યાભાઇ વાઢુ સંપાદિત 'કુંકણા રામકથા'માં ભારતીયતા

- જગદીશ એમ.ભોયા

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કૉલેજ વાંસદા.

('કુંકણા રામકથા' (પૂર્વાર્ધ), સં.ડાહ્યાભાઇ વાઢુ, પ્રકાશક: શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકવિદ્યા-સંશોધન ભવન, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃતિ: ૨૦૦૩)

ભારતીયતા એટલે ભારતીયત્વથી સભર. ભારતીય ભૂમિ અને સાંસ્કૃતિની અખંડિતતા અને કંઇક આગવું પોતીકાપણું રહેલું છે, જે વિશેની નક્કર હકીકતોના આધારે કેળવાયેલી સમજ માણસને પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃતિ તરફ દોરી લઇ જાય છે તે ભારતીયતા. આ અંગે હજારો વર્ષથી ભારતની ભૂમિમાં એક માનવીય અને સાંસ્કૃતિક સાધના ચાલી રહી છે. એના સંવર્ધનની સભાનતા ચાલુ જ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ, સમાજ, એની પરંપરા, રહેણી-કરણી, રાજકીય, આર્થિક સદ્ધરતા ઇત્યાદી ક્ષેત્રોમાં વ્યાપ્ત સમવાયની વિશેષતાથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિ પાંગરી છે.

'કુંકણા રામકથા' કુંકણા જાતિની લોકકથા છે. ગુજરાતની દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર સરહદની આસપાસમાં ગામીત, ચૌધરી, ઢોડિયા, વારલી, વસાવા, કોટવાડિયા, કાથોડિયા, નાયકા, દૂબળા જેવી વિવિધ આદિવાસી જાતિઓનો વસવાટ છે. એમાંની એક કુંકણા જાતિ. કુંકણાઓ મોટેભાગે દક્ષિણ ગુજરાતના વલસાડ, નવસારી અને ડાંગ જિલ્લામાં વસે છે. આ જાતિના લોકો શ્રાવણના પવિત્રમાસમાં અથવા તો શુભ- અશુભ અવસરે જનસમુદાયની વચ્ચે થાળીવાદ્યના માધ્યમથી રામકથા કહે છે. કથા થાળી ઉપર કહેવાતી હોવાથી કેટલાક 'થાળી કથા' તરીકે પણ ઓળખાવે છે. 'કુંકણા રામકથા'માં મૂળકથાનો સારાંશ સચવાયો છે. અન્ય પ્રસંગો તથા એના વર્ણનોમાં ઘણા ફેરફારો જોવા મળે છે.

આજના અનુઆધુનિક યુગમાં 'મૂળ તરફ પાછા ફરો' નો સૂર સાંભળવા મળે છે. જે સૂચિત કરે છે કે, આપણા સનાતન મૂલ્યોને અપનાવવા જોઇએ અને આપણી અસ્મિતાને ઉજાગર કરવી જોઇએ. આ અસ્મિતા એટલે જ ભારતીયતા. ભારતીય સભ્યતાના વિકાસમાં આદિવાસીનું વિશેષ યોગદાન છે. વૈશ્વિકરણ' અને 'ઉદારીકરણ'ના યુગમાં રહેણી-કરણીમાં પરિવર્તનો આવ્યા છે. પરિવર્તનશીલ યુગમાં હજીય કંઠોપકંઠ કુંકણા લોકકથાઓનું રસપાન થાય છે. 'કુંકણા રામકથા'નો આરંભ મંગલા ચરણથી થાય છે.

ए........ ए........ ए........ ए........

पहेलां नमन महदेव गुरुला, दूसरा नमन सहदेवगुरुला केलोंव

तीसरा नमन देवधर्णीला केलांव.........जी जी जी

ए...... चौथा नमन शप्तशृंगी देवीला केलांव

राम राम राम र जी जी जी

અહીં ઇષ્ટદેવોને નમન/વંદન કરીને જ કથાનો પ્રારંભ થાય છે. જે ભારતીય પરંપરાની રૂઢિ બતાવે છે.

ભારત દેશ નસીબમાં માને છે, પરિણામે કર્મમાં માને છે, ફળપ્રાપ્તિ પણ પ્રભુઇચ્છાથી જ મળે છે. સંયમી અને સાધક જીવન જીવવાથી સુફળ મળે છે. 'करमने कथाने अक्कलने गता' નો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. એ સૂચવે છ્હે કે નસીબનું ક્યાંય જતું નથી. ને એ નસીબ કર્મના આધારે જ મળતું હોય છે. જે જેવા સ્વરૂપમાં કામ કરે છે; ફળ તે જ સ્વરૂપમાં મળે છે. ઋષિ પતી-પત્ની હરણના સ્વરૂપે હતા. શ્રવણના પિતા દ્વારા બાણ વાગવાથી હરણ નીચે પડે છે, હરણી દૂર ભાગી. હરણીએ પાછું જોયું ને કકળી ઊઠી.

हरणीनीं सराप दीधा- 'हट तुनामठां नींध ! हट रे भुंडा, जधव हरणां मां वर उड्नेल, त कर्मत पुरा करुं देताश । मदन ते खरुं देताश । मांगुन मारताश त वांधा नीं हता । पण हट रे भूडां, फ्टरे भूडा - तुं ई मांने हरण ला मारांश - ज मां तुला शराप देहें तुं जधव कर्म करशील । तधव तुं हन रुंखमाई अंध हुईशील।

શ્રવણના માતા-પિતા અંધ બને છે. દશરથ રાજા પ્રાણી સમજી પોતાના ભાણેજ શ્રવણને બાણ માર્યું. ને આંધળા મા-બાપને અપાર દુઃખ થાય છે ને પછી રૂખમાઇ મા કહે:

'एय दुश्मन वैरी, दशरथ राजा तुंना अयोध्या नगर । दशरथ राजा । कैकैय माता, तुंमने पोटीं राम जन्मील । हन चउदा वरीषना वनवा इल । अठुनज तुंयी येशील । राम आंमनी मशाणवटी वांहडीने जाइल । तुं पण अठे लगी येशी । जधव राम आंमनी मशाण वटी वांहांडील । तधव तुंने कंठ बीसी जाइल । तुं राम राम करशील । हन तो ज राम ज पाछा फीरीने तुला हेरील त तुना शक्तिप्राण जाइल ।'

આ બધા શ્રાપ જીવ હત્યાના બદલામાં મળે છે. દરેક જીવમાં દેવતાઓનો વાસ રહેલો છે. જીવ હત્યા કરવી એ દેવ હત્યા બરોબર છે. આ પ્રકારના કર્મો ખરાબ જ હોય તેના પરિમાણોના ઉલ્લેખ મળે છે.

વડીલો ને માન આપવું . માતા-પિતાની સેવા કરવી તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત શ્રવણની ભક્તિમાં જોવા મળે છે. શ્રવણની પત્ની ચાંગોના પોતાના માટે સારા રોટલા અને ડોશા-ડોશી માટે

કુશકાના રોટલા બનાવીને ખવડાવે છે. તેની ખાતરી શ્રવણને થતા પત્ની ચાંગોનાને શક્તિપ્રાણ જાય એવી સજા આપવા મારઝૂડ કરે છે, ત્યારે શ્રવણના માતા-પિતા કહેવા લાગ્યા:

'भाउ, येला मारशील नको तुं ची बायको अहा तुला पाप दोष लागील'

અહીં માવતર-કમાવતર થતા નથી, તેનું સાર્થક દૃષ્ટાંત છે. તથા પત્નીનું શારીરિક શોષણ કરવું એ પાપ છે. આવો સદ્-અસદ્ નો વિવેક જોઇ શકાય છે.

ભારત એ સુજળ અને સુફળ દેશ છે. આ દેશમાં જે વિચાર સંપદા સાંપડી છે તે 'આધ્યાત્મિક વિચાર સંપદા છે.' કુંકણા જાતિના લોકો કુદરતી તત્ત્વોને દેવોનું રૂપ આપીને સ્તુતિ કરે છે. કુદરત ખૂદ રહસ્યમય છે. કુદરત વિશે વિચારીએ ત્યારે રહસ્ય વધારે ઘૂંટાતું જાય છે. એવામાં આધ્યાત્મિકતા જ વાસ્તવિકતાની નજીક લઇ જવાની ઊર્જા આપે છે. આધ્યાત્મિકતાનો રહસ્યમય અનુભવ પછી જીવન પ્રત્યેનો આખો અભિગમ બદલાય જાય છે. અને ધર્મની રક્ષા આપો આપો જ થાય છે. ધર્મનું પાલન કે રક્ષણ કરવું પડતું નથી. જિંદગીનું રહસ્ય સંપૂર્ણપણે છૂપાયેલું છે. જન્મ એક રહસ્યમય છે, મૃત્ય એક રહસ્યમય છે, આ સૃષ્ટિ રહસ્ય છે. કુદરતના સર્જનની ભવ્યતા એક રહસ્ય છે, સ્થળ, અવકાશનું રહસ્ય. આ બધા રહસ્યો સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંબધ સ્થાપી જીવન જીવંત અને સર્જનશીલ બને છે. સાત્ત્વિકભાવો વચ્ચે સુસંવાદી સ્થાપી શકે છે. સત્તકર્મની ભાવના ,આત્મભોગની ભાવના જીવનકર્મમાં સાકાર કરી માણસ તરીકેની શસક્ત અભિવ્યક્તિ કરી નિષ્કામ આનંદને માણવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે છે. કુંકણાઓ જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત વિવિધ દેવી-દેવતાની પૂજાવિધિ કરે છે. તેઓ કુદરતી તત્ત્વોને દેવ માનીને તેના વિનાશક તથા સારા તત્ત્વોની પૂજા કરે છે. એમના દેવી –દેવતાના મંદિરો જોવા મળતા નથી. પણ કોઇ વૃક્ષનીચે, તળાવ કે ક્યારીના પાળે, ખેતરના શેઢે કે જંગલના કોઇ વિશિષ્ટ વનસ્પતિમાં કે કોઇ ડુંગરની કોરે અથવા મધ્યે દેવી –દેવતાઓ બિરાજમાન હોય છે. આ દેવી- દેવતાઓની પૂજાવિધિ કરી ધાર્મિક ઉત્સવોની ઉજવણી કરે છે. માવલીદેવી, કનસરીદેવી, દેવલીમાળી, નારણદેવ, ગ્રામદેવતા, વાઘદેવ, કળોકાકર, બરમદેવ, ગૃહદેવતા, હીરવાં, ગોવાળદેવ વગેરે કુંકણાઓના દેવી – દેવતાઓ છે. 'કુંકણા રામકથા'માં કર્તાદેવ, સાર્ભદેવ, હર્તાદેવ, તાવનાર દેવ, મૂરવનાર દેવ, મારનાર, જિવાડનાર, ઇન્દ્રદેવ, સેન્દ્રુદેવ, મહાદેવ, સહદેવ ઇત્યાદી દેવોનું સ્મરણ વારંવાર આવે છે. આ દેવોનો સંદર્ભ કુંકણાઓની ધાર્મિકતામાં રહેલો છે. જેમાં આધ્યાત્મિકતાના દર્શન થાય છે.

કુંકણાઓ રજસ્વાલ સ્ત્રી સાથે આભડછેડ રાખે છે. કૌશલ્યા ઋતુકાળમાં આવે છે તેનું વર્ણન જુઓ :

आज इसा करतां भगवानने घरनां घानझूल आना ।

घानझूल येतो र राणी व ।

कौचला राणी व मानीन पोरी व ।

जी जी जी ।

दशरथला राणी सांगह - 'आयक रे राजा । तुना पलंग उठाव । हन दुर थव ।

दशरथ सांगं 'कजे राणे कज.?'

राणी सांग ह 'घणे भगवानने घरनां माला घानफूल आनां - खरां त खरां नी त काय ।

दशरथ वायला झोपो । बाई वायली झोपो । रात्रा वर्तुत गेली । कोमदानीं बाण ठोकां । सकाल पडनी ।

कौचला सांग 'घणे आज पांच दिवस सउधी मांने हाथना चालनार नीहीं । मांने अंगी इटाल आना । तुंनेज भोजन करवा । हन ती माला देवां ?'

રજસ્વાલ સ્ત્રી દ્વારા રસોઇ કરવી, પૂજા કરવી, ખેતીકામ કરવું, ઇત્યાદી વર્જનીય છે. અહીં સ્વચ્છતા તથા ઋતુચક્ર વખતે સ્ત્રીનું લોહી વહી જતું હોવાથી અશક્ત બને છે. તેથી આ સ્ત્રીને આરામ મળે એવો આશય છૂપાયેલો હોય છે. એમાં સ્ત્રીગૌરવ મહિમા સૂચિત છે.

અનૈતિકતાથી પૃથ્વી ઉપર અવતરેલ બાળકને સમાજ સ્વીકારતો નથી.

'आयक रे गर्भ, खरा माईबापना हवाश ते सुमार्गेनी इजो । हन लबाडाईना हवाश त बाईला कष्ट करजो ।'

વળી જેવો 'સંગ તેવો રંગ અને અન્ન તેવો ઓડકાર' ની કહેવત માટે રાવણની ઉત્પતિનું દૃષ્ટાંત ઉત્તમ છે. પાંચ ભાઇઓ ચોર અને છઠ્ઠો પાંગળો . બીજાનું ચોરી લાવીને ખાય તે સગા ભાઇ ઉપર પણ ઉપકાર કરતા નથી. ઠુંઠો-પાંગળો ભાઇ ભગવાન પાસે હાથ-પગ માંગી તો લાવે છે પણ, બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે. મહેનતનું ખાવું એ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ રહી છે. બીજાની મહેનતનું લૂંટીને ભોગવીશું તો પતન જ થશે. માટે પ્રકૃતિથી ઉપર ઊઠીને આપણી અસ્મિતાને ઉજાગર કરવાનો ખ્યાલ જણાય છે.

5

ખેડૂતોની કૃષિલક્ષી પાયાની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ

– રાજેશ ખાંટ
પીએચડી વિદ્યાર્થી,
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

પ્રસ્તાવના:

આજે ભારત એકવીસમી સદીમાં પ્રવેશી ચૂકેલું અને વિશ્વની મહાસત્તા મોટા ભાગની વસ્તી ધરાવતો દેશ બની ગયો છે. વૈશ્વિકિરણ, ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ સાથે ભારત આજે વિશ્વ સામે ઉભું છે. વર્તમાન સમયે દરેક ક્ષેત્રની સ્થિતિમાં સારા એવા પ્રમાણમાં સુધારા થયેલા જોવા મળે છે. કંઇક નવું કરી બતાવવાની જોજ્ઞાસાવૃતિ આજે ભારતીય સમાજમાં જોવામળે છે. ત્યારે આ જિજ્ઞાસાવૃતિને સંતોષવા અને સરી જ્ઞાન સમજ આપવાનો સમય આવી ગયો છે. મોટી મોટી સૈદ્ધાતિંક રજુઆતના બદલે એક સરળ વિષયવસ્તુ આપવાની જરૂર છે કે જેનાથી ગ્રામિણ સમાજનો દરેક નાગરિક સરળતાથી સમજી વિચારી શકે. ભારતીય ગ્રામિણ સમાજ આજે બદલાતી નજરે ખેતીવાડી ક્ષેત્રનો સંદેશો આપવાની તીવ્ર જરૂરિયાત ઉભી થયેલી જોવા મળે છે. ખેતી ક્ષેત્રે ઓછા ખર્ચે વધુ ઉત્પાદન કેવી રીતે લઇ શકાય? ખેતીમાં ટેકનિકલ યંત્રો અને આધુનિક ખેતી કઇ રીતે કરી શકાય? તે સંસ્થા વૈશ્વિક કક્ષાએ ટકી શકશે? આ વાત ખેતીક્ષેત્રે પણ આજે સાચી પડતી જણાય છે. વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનના તમામ પ્રયત્નો સાથે અર્થશાસ્ત્ર દરેક દેશના આર્થિક અને સામાજિક કારણો તપાસી રહ્યુ છે. ત્યારે અર્થશાસ્ત્રના દરેક નિકાસકારોએ અથવા નાસપામો" આ સુત્ર આપીને આજે કૃષિ ક્ષેત્રને વ્યાપારીકરણની હોડમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છેઈ આજે કૃષિ ક્ષેત્રે ટકાઉ ખેતીની સાથે જમીનની જાડવણી, પાણી ની જાળવણી, અને પર્યાવરણની જાળવણી જેવા ત્રિવ્ટક સંક્ટો ભારતીય ખેતી સમક્ષ ઉભા છે. આથી ભારતીય ખેતીને ટકાવવી મુશ્કેલ જોવા મળે છે. ભારતના ખેડૂતોએ માત્ર સિદ્ધાતોનો આધાર લેવાને બદલે આવી પડેલી સમસ્યાઓ સાથે દ્રઢ મક્કમતાની લડવુ પડશે અને જરૂર લાગે તો ખેતીક્ષેત્રે કૃષિકાંતિ, લાવવી પડશે. ખેતી ક્ષેત્રે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી આમુલ પરિવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે. આઝાદી પછી ખેતીક્ષેત્રે ખુબજ સારી કહી શકાય એવા પરિવર્તનો આવેલા જોવા મળે છે. ખાસ કરીને હરિયાળી ક્રાંતિ, પાક ફેરબદલી, પાકની અત્યાધુનિક ટેકનોલોજી,

ખેડૂતોનું જીવનધોરણ તેમની આવક આ બધામાં ઉડીને આંખને વળગે તેવુ પરિવર્તન આકાર લઇ રહ્યુ છે. આજે ખેતીક્ષેત્રે જોઇએ તો દિવસેદિવસે ધાન્ય પાકો ના વાવેતરમાં ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે. અને તેની સામે રોકડિયા પાકોના આકર્ષક ઉંચા ભાવ ખેડૂતોને મળતા હોવાથી તુલનાત્મક રીતે ઓછા નફાવાળા પાક એટલે કે ધાન્યપાકોનું વાવેતર ઘટાડીને હવે ખેડૂતોએ વૈકલ્પિક ખર્ચના સિદ્ધાતં અનુસાર ઉંચા નફાવાળા પાકને પ્રથમ પસંદગી આપવા લાગ્યા છે. એટલે કે ખેડૂતોનો હવે ખેતી પ્રયત્નો અભિગમ વ્યુહ બદલાઇ રહ્યો છે.

ભારત ઉત્પાદન અને આવકની દ્રષ્ટિએ ખેતીપ્રધાન દેશ રહ્યો નથી પણ રોજગારીની દ્રષ્ટિએ ભારત હજુ પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. મોટા ભાગના લોકો દેશમાં ખેતીક્ષેત્રે રોજગારી મેળવેછે પણ તેઓ ખુબજ ઓછું ઉત્પાદન કરે છે.તે ખેતીક્ષેત્રે નીચીં ઉત્પાદકતા દર્શાવે છે.અને ગ્રામિણક્ષેત્રે પ્રવર્તમાન ગરીબીનું એ એક અગત્યનું કારણ છે. ઉદ્યોગીકરણે આઝાદી પછી. વેઅગ પકડયો તેમ છંતા ખેતી ભારતીય અર્થતંત્રમાં હંમેશા ધરોહર બની રહી છે. વધતી વસ્તીની અન્નની જરૂરીયાતને સંતોષવા માટે ખેતીનો વિકાસ અનિવાર્ય છે નહિ તો ભારતે અન્નની બાબતમાં પરાવલંબી બનવું પડશે ૨૦૧૬ માં પણ ખેતીક્ષેત્રની ઉત્પાદનની બાબતમાં ખુબજ સારી સ્થિતિ છે. એવુ નથી પણ ઘણી મોટી સિદ્ધિ પણ ભારતે હાંસલ કરી છે. એ હકીકતને પણ નજર અંદાજ કરી શકાય એવું નથી.

આયોજનના જુદા જુદા ગાળા દરમ્યાન અનેક પ્રયાસો ખેતીક્ષેત્રે વિકાસ માટે થયા છે. ૧૯૬૫ થી ૧૯૯૦ ની હરિયાળી ક્રાંતિએ તેમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. નવું બિયારણ, સિંચાઇ, વીજળી, ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓ, યાંત્રીકીકરણ વગેરે એ મહત્વની ભુમિકા અદા કરી છે. હવે બીજી હરિયાળી ક્રાંતિનો ઉલ્લેખ વારંવાર કરવામાં આવે છે. વધતી વસ્તીની જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે ખેતીક્ષેત્રે ઉત્પાદન વધાર્યા સિવાય કોઇ છૂટકો નથી ભારતનો વિસ્તાર વધતો નથી અને વધવાનો પણ નથી પરંતુ વસ્તી સતતા વધતી જાય છે.તેથી પ્રાપ્ય વિસ્તારમાં જ ખેતી ક્ષેત્રે ઉત્પાદન વધે એ જરૂરી છે.

સંદર્ભ :-૧ હેમન્તકુમાર શાહ, આત્મન શાહ " " ભારતીય અર્થતંત્ર વેદવ્યાસ વિદ્યાપીઠ , ગાંધીનગર, જુન-૨૦૧૮ પાનં.૩૫

ભારતમાં ખેતી મુખ્યત્વે ચોમાસા પર આધાર રાખે છે. ભારતનું ચોમાસું અનિયમિત છે અને ચોમાસુ અનિયમિત હોવાથી સારી રીતે ખેતી કરી શકાતી નથી.એટલે ખેતી માટે સિંચાઇ એ ખુબજ મહત્વની

સમસ્યા છે. ભારતે એ ઉષ્ણક્ટિબંધમાં આવેલો દેશ છે અને વરસાદ અનિયમિત હોવાથી ખેતીક્ષેત્રે પૂરતા પ્રમાણમાં સિંચાઇ પ્રાપ્ત થતી નથીઆથી સિંચાઇ એ મૂળભૂત અને પાયાની સમસ્યા ઘણી શકાય

ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રે પાક આયોજનના અભાવ પણ એક વિકટ સમસ્યા....શું ગણી શકાય એમ છે. ખેતીમાં ખેત પેદાશના ભાવોની અસ્થિરતા , ખેડૂતોની આવકમાં અસ્થિરતા અને ઉત્પાદનમાં અસ્થિરતા જોવા મળે છે. જેથી ખેડૂતોના જીવનધોરણ , બચતો અને મૂડીસર્જનની પ્રકિયા પર પ્રતિકુળ અસરો જોવા મળે છે. જે અંતે ખેતી વિકાસ પર અસર કરે છે.આ વિષયચક્ર સર્જવાનું કારણ અસ્થિરતાઓ છે. જે અસ્થિઅરતાઓ ઉભી થવાનું કારણ ખેડૂતો વિવિધ પાકો હેઠળનો વાવેતર વિસ્તાર , ઉત્પાદકતા, માંગ-પુરવઠો, આયાતનિકાસ, વગેરે બાબતોની જાણકારીનો અભાવ જોવા મળે છે. પાક આયોજન કરવાને બદલે પોતાની પાસેના સાધનો કૌટુબિક જરૂરિયાતો તથા પોતાના સ્વાનુભવ જેવી બાબતોના આધાર પર પાક આયોજન કરે છે તે એક વિકટ સમસ્યા છે.

1. ગ્રામિણ ભારતમાં હજુ પણ ખેતીવાળી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિની ખરાબ સ્થિતિ જોવા મળે છે. ખેડૂતોને ખેતીના પૂરતા ભાવ પન મળતા નથી. ઉપરાંત તેમને સરકારે જે લઘુતમ ટેકાના ભાવ નક્કી કર્યા છે એ પણ મળતા નથી. ગામડામાં મોટાભાગના ખેડૂતો પોતાની ખેત-પેદાશોને પૈસા ધીરનારને વેચે છે. જે ગરીબ ખેડૂતોની પાકની લણણી પછી લાંબા સમય સુધી રાહ્ય જોવાની અક્ષમતાના લીધે આવી પરિસ્થિતિનું નિરમાણ થાય છે.

2. ભારતીય કૃષિ સાથે નો નાતો એક મુખ્ય અવરોધ એ પરિવહનના સસ્તા અને કાર્યક્ષમ સાધનોની અછત છે. અત્યારે પણ એવા લાખો ગામો છે કે જે મુખ્ય રસ્તાઓ સાથે જોડાયેલા નથી ઉપરાંત બજાર કેન્દ્રો સાથે સારી રીતે જોડાયેલ નથી.

3. ભારત આઝાદ થયો એ પહેલા ભારતીય ખેતી પરંપરાગત હતી. જુની પદ્ધતિથીખેતી કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ હરિયાળી ક્રાંતિના લીધે ખેતીક્ષેત્રે જે પરિવર્તન પરિવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે. જે ખેતીક્ષેત્રનો પ્રાણ ગણાવી શકાય છે. જેનાથી જંતુનાશક દવાઓ, હાઇબ્રીડ બિયારણો , રાસાયણિક ખાતરો વાપરવાની ખેડૂતોને સલાહ આપવામાં આવે છે. સાથોસાથ ટેકનોલોજી ઉચું મૂડીરોકાણ ખર્ચ કરાવે છે. જ્યારે ભારતમાં ખેડૂતોની આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી જોવા મળે છે.આથી તેઓ આ ઉંચા મુડીરોકાણવાળી ખર્ચ પદ્ધતિ અપનાવી શકતા નથી અને જો અપનાવે તો તેનું અપૂરતું જ્ઞાન હોતુ નથી. તેથી આ એક વિક્ટ પરિસ્થિતિ કહી શકાય

4. ખેતી વિકાસ માટે કુદરતી સંશાધનો ખુબ જ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છેઈ કુદરતી પરિબડો જો અનુકુળ હોય તો ખેતીમાં સારૂ ઉત્પાદાન મળે છે.અને જો પ્રતિકુળ હોય તો ઉત્પાદન ઓછું થાય છે.ખેતી ભારતીય અર્થતંત્રનો પ્રાણ છે. આથી જો ભારતીય અર્થતંત્રનો વિકાસ કરવો હોય તો ખેતી ક્ષેત્રના વિકાસને મહ્ત્વ આપવું જ પડશે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની તુલનાએખેતી ને ખુબજ ઓછું મહત્વ આપવામાં આવે છે, વરસાદ , પુર, દુષ્કાળ, આબોહવા વગેરે કુદરતી પરિબડો ખેતી પર અસર કરતા હોય છે. ખેડૂતો પાસે કેવા પ્રકારની જમીન છે ? તેમાં કેવા પ્રકારના કુદરતી તત્વોની ઉણપ છે? પાણી મેળવવાની સગવળ કેવી છે.? આ બધી બાબતોની પાક વાવેતર પહેલા ચર્ચા કરવી જોઇએ પરંતુ આપણી કમનસીબી જ એવી છે કે આપણે ખેતી કરતી વખતે એ ઉપરોક્ત કુદરતી પરિબળોને ધ્યાનમાં લીધા વગર જ પાક આચ્જન કરતા હોઇએ છીએ

5. ખેડૂતોના પાયાના આર્થિક પ્રશ્નો જેવા કે ખેડૂતોને ખેતી અંગેનું અપૂરતું જ્ઞાન , સિંચાઇનો અભાવ, કૃષિ માર્કેટિગ , અપૂરતી સંગ્રહ સુવિધા, અપૂરતી પરિવહનના સસ્તા અને કાર્યક્ષમ સાધનોની અછત, માટી ધોવાણ, બીયારણો, ટેકાના ભાવોનો અભાવ, પાક ધિરાણ, સરકારની ખેડૂતલક્ષી વિવિધ યોજનાઓનો અભાવ, નાના અને સીંમાત ખેડૂતોનું શોષણ, પાકની ફેરબદલી વગેરે સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.

અભ્યાસનું મહત્વ :

આ સંશોધન અભ્યાસમાં ખેતી સાથે સંકળાયેલ કૃષિલક્ષી વિવિધ પાયાની સમસ્યાઓને ધ્યાન રાખીને કરવા માં આવેલ છે.આજે ગ્રામિણ ક્ષેત્રના અભ્યાસોમાં ખેતી અને ખેતીલક્ષી પાયાની સમસ્યાઓ અને તેમાં આવેલ ફેરફારોથી ખેડૂત વર્ગની પરિસ્થિતિ શું પરિવર્તન આવ્યુ છે. પાક તરાહથી ખેડૂતોની આવકોમાં વધારો થયો છે. ખેડૂત વર્ગની સામાજિક જીવના શૈલીમાં ખુબજ ઝડપથી પરિવરતન આવેલું જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં કૃષિલક્ષી પાયાની સમસ્યાઓ સિંચાઇ, વીજળી, માર્કેટ યાર્ડ, જમીન, પાક તરાહ વગેરેમાં પરિવતર્ન આવેલુ જોવા મળે છે. પરંપરાગત ખેતીના બદલે આધુનિક ખેતી તરફ ખેડૂતો વળ્યા છે. આ આધુનિક ખેતીના પરિણામે ધાન્ય પાક રોકડીયા પાક, ક્ઠોડ,તેલીબીયા, ફળફુલ વગેરે પાકોમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો આવેલા જોવા મળે છે.

1. ભારત એ ખેતીપ્રધાન દેશ છે ભારતની મોટભાગની વસ્તી ખેતી પત આધારીત છે. પરંતુ ભારતીય ખેતી હજુ પણ પરંપરાગત રીતે જોવા મળે છે. મોટાભાગના ખેડૂતો હજુપણ જુનીપુરાણી શૈલીથી ખેતી

કરતા જોવા મળે છે. આજે ખેતી માં સિંચાય ખુબજ મહત્વની જોવા મળે છે. આથી આવા પરિબળોની ખેતી પર શું અસર થાય છે. ? ખેડૂતો એવા પરીબડોની નોંધ લે છે કે નહી? તેઓ એકપ્રકારે પાક આયોજન કરે છે કે નહિ ? તે જાણવા આ અભ્યાસ ઉપયોગી થઇ શકે એમ છે.

2. ભારતમાં ૧૯૯૧ પછી વૈશ્વિકિકણ, ખાનગીકરણ અને ઉદારીકરણ ના પવને જોર પકડયુ છે. અને આપણો દેશ પણ વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠ્નમાં જોડાયેલો છે. તેથીતેના નિયમો અને શરતોનું પાલન કરવું જ પડશે ખેતી પરના આયાત-નિકાસ પરના નિયંત્રણ દુર કરવા પડશે આવા સમયે ભારતના નાના સીમાંત ખેડૂતોને ખેતીને લગતુ શિક્ષણ આપવુ પડશે, ટેકનોલોજી અંગે માર્ગદર્શન આપવું પડ્શે અને તેમાટે વ્યવસ્થાપન ગોઠવવું પડશે ટેકનોલોજી અંગે માર્ગદર્શન આપવું પડશે, ખેતીવાળી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિનાસ્થાપના કરવી પડશે. ખેડૂતોને પ્રાપ્ય અને ટકાઉ ટેકાના ભાવ મળે તેવું સુચારુ આયોજન કરવું પડશે વીજળી , સિંચાઇ, ઓજારો વગેરેના ઉપયોગ હેતુસર વ્યવસ્તિત આયોજન કરવું પડશે પરંતુ ભારતીય ખેડૂતો આ બધી બાબતોથી અજાણ છે. ખેડૂતો જુનીપુરાણી પદ્ધતિ જ અપનાવે છે જે ભવિષયમાં ચિંતા જનક બાબત ધણાવી શકાય તેમ છે, આ માટે પણ અભ્યાસ મહત્વનો છે.

3. ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે હજુપણ કાપવાની જુની પુરાણી પદ્ધતિ જમીનની માલિકીનું વ્યાપક પણે વિતરણ કરવામાં આવે છે. તેમ છંતા જમીનની હોલ્ડીગમાં અમુક અશે એકાગ્રતા જોવા મળે છે. જમીન વિતરણમાં અસમાનતા એ હકીકતને કારણે જોવા મળે છે. કે ભારતમાં જમીન માલિકીમાં વારંવાર ફેરફાર થાય છે. તેવુ માનવામાં આવે છે કે ભારતના મોટા ભાગના એવુ જોવા મળે છેકે સમુદ્ધ ખેડૂતો, મકાન માલિકો અને પૈસા ધિરાણકરતાઓના પ્રમાણમાં નાના ભાગની માલિકી ધરાવે છે. જ્યારે લગભગ ૫૦ ટકા નાના અને સીમાંત ખેડૂતો પાસે નાનાટુકડાઓમાં જમીન જોવા મળે છે. અથવા જમીન છે જ નહી તે માટે યોગય દિશામાં વિચારવુ જ રહ્યુ

4. આજે કૃષિક્ષેત્રે ખુબજ અગત્યની સમસ્યાઓ મુખ્યત્વે નાના અને વિભાજિત જમીન હોલ્ડીગ બીજ ખાતરો, બાયોક્રેડિસ, , પાક કાપવાને પદ્ધતિ, જમીન માલિકી, કેષિ માર્કેટીંગ, અપૂરતી પરિવહન સેવાઓ મુખ્ય છે. જો પાયાની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ યોગ્ય દિશામાં થાય તો ખેતીક્ષેત્રે સાચું પરિવર્તન આવશે કૃષિલક્ષી સમસ્યાઓને દુર કરવા અને સરકારની ભાવિ નીતિ ઘડતરમાં પણ આ અભ્યાસ ઉપયોગી છે.

6

Social Accounting: Financial Analysis

Prajapati Jitendrakumar Prahladbhai
M.com., B.ed

Concept of Social Accounting:

Business is a socio-economic activity and it draws its inputs from the society, hence its objective should be the welfare of the society. It should owe a responsibility towards solving many of the social problems. In the present age of growing technological, economic, cultural and social awareness, the accounting has not only to fulfill its stewardship function for the owners of the enterprise, but also accomplish its social function.

Changing environments and social parameters have compelled business enterprises to account and report information with regard to discharge of their social responsibilities. The boundaries of the principles, practices and skills of conventional accounting have been extended to such areas for social disclosure and attestation with regard to the measures of social programmes.

The concept of 'Social Accounting' has gained importance as a result of high level industrialization which has brought prosperity as well as many problems to the society. It has necessitated the corporate sector, with huge amounts of funds at their disposal, to invest substantial amounts in social activities so as to nullify the adverse effects of industrialization. "In modern times, accounting efforts have been extended to the assessment of the state of society and of the social programmes not for the satisfaction of any individual or group but for the application of evaluative procedures in the allocation of resources towards better social well being as a whole."

Social accounting is concerned with the study and analysis of accounting practice of those activities of an organisation. The concept of socialistic pattern of society, civil rights movements, environmental protection and ecological conservation groups, increasing awareness of society towards corporate social contribution, etc. Have contributed towards the growing importance of Social accounting.

Social Accounting, also known as Social Responsibility Accounting, Socio-Economic Accounting, Social Reporting and Social Audit, aims to measure and inform the general public about the social welfare activities undertaken by the enterprise and their effects on the society.

As per F.F. Perry's Dictionary of banking, social accounting is the reporting of the cost incurred in employing with anti-pollution, safety and health and other societal beneficial requirements and, more generally the impact of business entity on the endeavor to project society its amenities and the environment.

In the words of Richard Dobbins and David Fanning, social accounting is "the measurement and reporting of information concerning the impact of an entity and its activities on society." The National Association of Accountants (NAA) Committee defined social accounting as 'the identification, measurement, monitoring and reporting of the social and economic effects of an institution on society." It is, thus clear that social accounting is concerned with the internal and external reporting of social costs and benefits both in quantitative as well as qualitative terms by a business enterprise.

The term ‘social audit’ has in the past been mostly linked with ‘social accounting’ and the two terms have been used interchangeably in the literature. However, some writers on the subject use the term social accounting as distinct from the term social audit. Social audit is an objective assessment of a business enterprise as to how it has been able to discharge its social obligations in the course of its operations. The concept of social audit is a new emerging dimension in the audit literature. It is neither a statutory audit nor a performance audit, but a mixture of both.

Definitions of Social Accounting:

Social Accounting:

“Social Accounting is the application of double entry book keeping to social economic analysis.” —Kohler

Features of Social Accounting:

(i) Social accounting is an expression of a company’s social responsibilities.

(ii) Social accounting is related to the use of social resources.

(iii) Social accounting emphasize on relationship between firm and society.

(iv) Social accounting determines desirability of the firm in society.

(v) Social accounting is application of accounting on social sciences.

(vi) Social accounting emphasizes on social costs as well as social benefits.

S.C. Mobley has explained the hypothesis on which social accounting is based in his article “Challenges of socio economic accounting” in October 1970, the Accounting Review “The technology of an economic system imposes a structure on its society which not only determines its economic activities but also influences its social relationship and well being. Therefore a measure limited to economic consequences is inadequate as an appraisal of

the cause and effect relationships of the total system, it neglects the social effects."

The True blood committee report on the objectives of traditional financial statements in 1973 broke with traditional orientation of them toward stewardship reporting and instead added new dimensions of socio economic to the scope of accounting literature.

True blood committee report on "the objectives of financial statements" has stated that "an objective of financial statements is to report on those activities of the enterprise affecting society which can be determined and described or measured and which are important to the role of the enterprise in its social environment."

Need/Benefits of Social Accounting:

The important benefits of social accounting are as follows:

(1) A firm fulfills its social obligations and informs its members, the government and the general public to enables everybody to form correct opinion.

(2) It counters the adverse publicity or criticism leveled by hostile media and voluntary social organisations.

(3) It assists management in formulating appropriate policies and programmes.

(4) Through social accounting the firm proves that it is not socially unethical in view of moral cultures and environmental degradation.

(5) It acts as an evidence of social commitment.

(6) It improves employee motivation.

(7) Social accounting is necessary from the view point of public interest groups, social organisations investors and government.

(8) It improves the image of the firm.

(9) Through social accounting, the management gets feedback on its policies aimed at the welfare of the society.

(10) It helps in marketing through greater customer support.

References

www.google.comAndrew, J. and M. Baker. 2020. Corporate social responsibility reporting: The last 40 years and a path to sharing future insights. *Abacus* 56(1): 35-65.

Balakrishnan, R., G. G. Sprinkle and M. G. Williamson. 2011. Contracting benefits of corporate giving: An experimental investigation. *The Accounting Review* (November): 1887-1907.

Carroll, A. B. and G. W. Beiler. 1975. Landmarks in the evolution of the social audit. *The Academy of Management Journal* 18(3): 589-599. (JSTOR link).

Dai, N. T., F. Du, S. M. Young and G. Tang. 2018. Seeking legitimacy through CSR reporting: Evidence from China. *Journal of Management Accounting Research* 30(1): 1-29.

Datt, R., L. Luo, Q. Tang and G. Mallik. 2018. An international study of determinants of voluntary carbon assurance. *Journal of International Accounting Research* 17(3):

1-20.

Eccles, R. G., M. P. Krzus and S. Ribot. 2014. *The Integrated Reporting Movement: Meaning, Momentum, Motives, and Materiality*. Wiley.

Estes, R. 1976. *Corporate Social Accounting*. New York: John Wiley.

Farman, W. L. 1951. Some basic assumptions underlying social accounting. *The Accounting Review* (January): 33-39. (JSTOR link).

Farman, W. L. 1953. Social accounting in subsistence and family-production type economies. *The Accounting Review* (July): 392-400. (JSTOR link).

Gaa, J. C. 1986. User primacy in corporate financial reporting: A social contract approach. *The Accounting Review* (July): 435-454. (JSTOR link).

Glatzer, W. 1981. An overview of the international development in macro social indicators. *Accounting, Organizations and Society* 6(3): 219-234.

Gleeson-White, J. 2015. *Six Capitals, or Can Accountants Save the Planet?: Rethinking Capitalism for the Twenty-First Century*. W. W. Norton & Company. (Note).

Hare, R. M. 1978. Justice and equality. In Arthur, J. and W. H. Shaw. Editors. *Justice and Economic Distribution*. Prentice-Hall.

Harrison, J. S. and R. E. Freeman. 1999. Stakeholders, social responsibility, and performance: Empirical evidence and theoretical perspectives. *The Academy of Management Journal* 42(5): 479-485. (JSTOR link).

Jensen, R. E. 1976. *Phantasmagoric Accounting: Research and Analysis of Economic, Social and Environmental Impact of Corporate Business*. American Accounting Association.

Kelman, H. C. 1989. *Crimes of Obedience: Toward a Social Psychology of Authority and Responsibility*. New Haven: Yale University Press.

Lemert, C. C. 1998. *Social Theory: The Multicultural and Classic Readings*. Westview Press.

Macintosh, N. B. and T. Hopper, Editors. 2005. *Accounting, the Social and the Political: Classics, Contemporary and Beyond*. Elsevier Science.

National Association of Accountants. 1971. Making free enterprise work for everyone. *Management Accounting* (October): 37-39. (I The Socio-Economic Program - A Report).

Owen, D. L. 1990. Towards a theory of social investment: A review essay. *Accounting, Organizations and Society* 15(3): 249-265.

Perry, K. W. 1959. The accountant and society. *N.A.A. Bulletin* (May): 23.

Radin, A. J. 2016. Sustainability assurance reporting. *The CPA Journal* (June): 10-11.

Rae, D. 1975. Maximin justice and an alternative principle of general advantage. *The American Political Science Review* (June): 630-647.

Schiff, A. L. 1966. Innovation and administrative decision making: The conservation of land resources. *Administrative Science Quarterly* 11(1): 1-30. (JSTOR link).

Thompson, J. D. and I. C. MacMillan. 2010. Making social ventures work. *Harvard Business Review* (September): 66-73.

Unerman, J. and M. Bennett. 2004. Increased stakeholder dialogue and the internet: Towards greater corporate accountability or reinforcing capitalist hegemony? *Accounting, Organizations and Society* 29(7): 685-707.

Walker, S. P. 2014. Accounting and rural rehabilitation in New Deal America. *Accounting, Organizations and Society* 39(3): 208-235.

Zinn, H. 2007. *The Unraveling of the Bush Presidency*. Seven Stories Press.

Zinn, H., M. Konopacki and P. Buhle. 2008. *A People's History of American Empire (American Empire Project)*. Metropolitan Books.

7 Corporate Etiquette - Meaning, its Need and Types of Etiquettes

Patel Hardishabahen Chimanbhai

M.Com(Gold Medalist)

What is Etiquette ?

Etiquette in simpler words is defined as good behaviour which distinguishes human beings from animals.

Human Being is a social animal and it is really important for him to behave in an appropriate way. Etiquette refers to behaving in a socially responsible way.

Etiquette refers to guidelines which control the way a responsible individual should behave in the society.

Need for Etiquette

- Etiquette makes you a cultured individual who leaves his mark wherever he goes.
- Etiquette teaches you the way to talk, walk and most importantly behave in the society.
- Etiquette is essential for an everlasting first impression. The way you interact with your superiors, parents, fellow workers, friends speak a lot about your personality and up-bringing.
- Etiquette enables the individuals to earn respect and appreciation in the society. No one would feel like talking to a person who does not know how to speak or behave in the society. Etiquette inculcates a feeling of trust and loyalty in the individuals. One becomes more responsible and mature. Etiquette helps individuals to value relationships.

Types of Etiquette

1. **Social Etiquette-** Social etiquette is important for an individual as it teaches him how to behave in the society.
2. **Bathroom Etiquette-** Bathroom etiquette refers to the set of rules which an individual needs to follow while using public restrooms or office toilets. Make sure you leave the restroom clean and tidy for the other person.
3. **Corporate Etiquette-** Corporate Etiquette refers to how an individual should behave while he is at work. Each one needs to maintain the decorum of the organization. Don't loiter around unnecessary or peep into other's cubicles.

4. **Wedding Etiquette-** Wedding is a special event in every one's life. Individuals should ensure they behave sensibly at weddings. Never be late to weddings or drink uncontrollably.
5. **Meeting Etiquette-** Meeting Etiquette refers to styles one need to adopt when he is attending any meeting, seminar, presentation and so on. Listen to what the other person has to say. Never enter meeting room without a notepad and pen. It is important to jot down important points for future reference.
6. **Telephone Etiquette-** It is essential to learn how one should interact with the other person over the phone. Telephone etiquette refers to the way an individual should speak on the phone. Never put the other person on long holds. Make sure you greet the other person. Take care of your pitch and tone.
7. **Eating Etiquette-** Individuals must follow certain decorum while eating in public. Don't make noise while eating. One should not leave the table unless and until everyone has finished eating.
8. **Business Etiquette-** Business Etiquette includes ways to conduct a certain business. Don't ever cheat customers. It is simply unethical.

Corporate Etiquette - Do's and Dont's

It is essential for every individual to behave in a socially acceptable way. Etiquette refers to good manners which help an individual leave his mark in the society. An individual must know how to behave at the workplace. There is a huge difference between college and professional life. One needs to be disciplined at the workplace.

Corporate Etiquette refers to set of rules an individual must follow while he is at work. One must respect his organization and maintain the decorum of the place.

Corporate Etiquette refers to behaving sensibly and appropriately at the workplace to create an everlasting impression. No one would take you seriously if you do not behave well at the workplace. Remember we can't behave the same way at work place as we behave at our homes. One needs to be professional and organized.

It is important to behave well at the workplace to earn respect and appreciation.

Let us go through some Do's and Don'ts at workplace:

- **Never adopt a casual attitude at work**. Your office pays you for your hard work and not for loitering around.

- **Don't peep into other's cubicles and workstations**. Knock before entering anyone's cabin. Respect each other's privacy.
- **Put your hand phone in the silent or vibrating mode at the workplace**. Loud ring tones are totally unprofessional and also disturb other people.
- **Don't open anyone else's notepads registers or files without his permission**.
- **It is bad manners to sneeze or cough in public without covering your mouth**. Use a handkerchief or tissue for the same.
- Popping chewing gums in front of co workers is simply not expected out of a professional.
- **Stay away from nasty politics** at the workplace. Avoid playing blame games.
- **Keep your workstation clean and tidy**. Throw unwanted paper in dustbin and keep files in their respective drawers. Put a label on top of each file to avoid unnecessary searching.
- **Never criticize or make fun of any of your colleagues**. Remember fighting leads to no solution. There are several other ways to express displeasure. Sit with your colleagues, discuss issues face to face and decide on something which is mutually acceptable.
- **Take care of your pitch and tone at the workplace**. Never shout on anyone or use foul words. It is unprofessional to lash out at others under pressure. Stay calm and think rationally.
- **Never attend meetings or seminars without a notepad and pen**. It is little tough to remember each and everything discussed in the meeting. Jot down the important points for future reference. Wait for your turn to speak.
- **Pass on information to all related recipients in the desired form**. Communicate through written modes of communication preferably through emails. Keep your reporting boss in the loop. Make sure your email signatures are correct.
- **Reach office on time**. One must adhere to the guidelines and policies of the organization. Discipline must be maintained at the workplace.
- **No organization likes to have a shabbily dressed employee**. Shave daily and do not use strong perfumes.
- **Never wear revealing clothes to work**. Body piercing and tattoo are a strict no no at the workplace. Females should avoid wearing heavy jewellery to work.
- Don't pass lewd comments to any of your fellow workers.

- **While having lunch together, do not start till the others have received their food**. Make sure your spoon and fork do not make a clattering sound. Eat slowly to avoid burping in public.
- Respect your fellow workers and help them whenever required.
- It is unethical to share confidential data with external parties and any other individual who is not related to the organization. Data in any form must not be passed to anyone outside the organization.
- Office Stationery is meant to be used only at work. Taking any office property back home is equivalent to stealing.
- **Make sure you turn off the monitor while you go out for lunch or tea breaks**. Switch off the fans, lights, printer, fax machine, scanner before you leave for the day.
- Don't bring your personal work to office. Avoid taking kids to office unless and until there is an emergency.
- **Park you car at the space allocated to you**. Don't park your vehicle at the entrance as it might obstruct someone's way.
- **Never ever drink while you are at work**. Smoke only at the smoking zones.
- Do not leave the restroom with taps on.
- Female Employees should stick to minimal make up.

References

1. *Valo, Malgorzata Lahti, Maarit. "The Development of Intercultural Relationships at Work". www.immi.se. Retrieved 2016-10-26.*
2. *""Working Knowledge: Designing Dress Codes" by Topper, Elisa F. - American Libraries, Vol. 36, Issue 9, October 2005 | Online Research Library: Questia". www.questia.com. Retrieved 2016-10-19.*
3. "You're Going to Wear That? Appearance in the Workplace". *www.americanbar.org. Retrieved 2016-10-19.*
4. *Gay, Gale Horton (2015-01-01). "Corporate Life: DOE FUNDING GIVES BOOST TO HBCUS: ENERGY PROJECTS GENERATE FRESH IDEAS". US Black Engineer and Information Technology. **39** (1): 18–19. JSTOR 43773222.*
5. *Swaya, Matthew E.; Eisenstein, Stacey R. (2005-01-01). "Emerging Technology in the Workplace". The Labor Lawyer. **21** (1): 1–17. JSTOR 40862861.*

6. Clifford, C. (2014, June 04). Millennials check their phones 43 times a say. This is what they're looking for. (Infographic). Retrieved from https://www.entrepreneur.com/article/234531
7. Sullivan, Bob, and Hugh Thompson. Brain, interrupted. The New York Times. The New York Times, 04 May 2013. Web. 31 Oct. 2016.

8

રામાયણના કથાનકમાં ભાસે કરેલાં પરિવર્તનો (પ્રતિમાનાટકના સંદર્ભે)

- ડૉ. કરશન ડી.પિઠીયા
આચાર્યશ્રી
(અમર શહીદ શ્રી ડી. એમ.બારડ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ઘુસિયા -ગીર)

'પ્રતિમાનાટમ્' એ મહકવિ ભાસવિરચિત સાત અંકોનું નાટક છે. તેનું કથાવસ્તુ રામાયણ પર આધારિત છે. તેમાં રામના અભિષેની તૈયારીથી આરંભાઈ તેમાં આવેલા વિઘ્નને કારણે તેમણે ભોગવેલા વનવાસને આવરી લઈ અંતે અભિષેકની પૂર્ણ સિદ્ધિ સુધી વિસ્તરે છે. અભિષેક નાટકની ઘણી વિગતો આમાં સમાઈ જતી હોવાં છતાં પુનરુક્તિ જણાતી નથી.

પ્રતિમાનાટકની શરૂઆતમાં સૂત્રધાર સામાજિકોને વિશે આર્શીવચન ઉચ્ચારી નટીને શરઋતુને ઉદ્દેશીને ગાવાનું સૂચવે છે. સાથે નદીના રેતાળ પટમાં વિહરતી હંસીનું વર્ણન કરી હંસીને નરેન્દ્રભવનમાં ‘ આનંદ’ થી ત્વરાથી જતી પ્રતિકારી, સાથે સરખાવી વાત પૂરી કરે છે. પ્રતિકારી કંચુકીને બોલાવી દશરથની આજ્ઞાથી રામના થનારા અભિષેકની તૈયારી માટે સૂચવે છે. કંચુકી જણાવે છે કે યોગ્ય તૈયારી થઈ ચૂકી છે. આમ અંકની શરૂઆતમાં આનંદનાં પૂર ઉછળતાં જણાય છે. લોકો પણ નવા રાજાને અભિનંદવા અધીરા બન્યાં છે.

બીજી બાજુના દશ્યમાં એક અવદાતિકા નામે દાસી વલ્કલ સાથે પ્રવેશે છે. પોતે પરિહાસ કાજે આ વલ્કલ છાનીમાની લાવી છે. મશ્કરીમાં જ આણેલી વસ્તુ પણ છાનીમાની લાવવાની એનું મન અસ્વસ્થ છે. સાચે જ પરધનનું હરણ કરનારાને કેટલો ભય લાગતો હશે ? એટલાંમાં જ સીતાનો પ્રવેશ થાય છે. સીતા તેને પૂછે છે પછી તેના ઉત્તરમાં વલ્કલ પાછું આપી દેવા સૂચવે છે. એવામાં જ રામના અભિષેકની વાત સાંભળી સીતા બક્ષીસમાં બધાં આભરણ દાસીને આપે છે.

એવામાં રામનો પ્રવેશ થાય છે. રામની ઉક્તિ એમની સરળતા વ્યંજિત કરે છે. "ઢોલ વાગવા માંડયુ : ગુરુજન ઊભા થયા હું ભદ્રાસન ઉપર ચડયો. અભિષેક અર્થે ખભો ઊંચો કરી મોઢું નમાવ્યું. અને એના ઉપરથી ઘડામાંથી પાણી પડવા માંડયુ. એટલામાં રાજાએ મને આસન ઉપરથી ઉતરવાનું કહ્યું. લોકો મારા ધૈર્યથી વિસ્મિત એવામાં રામનો પ્રવેશ થાય છે. રામની ઉક્તિ એમની સરળતા વ્યંજિત કરે છે. "ઢોલ વાગવા માંડયુ : ગુરુજન ઊભા થયા હું ભદ્રાસન ઉપર ચડયો. અભિષેક અર્થે ખભો ઊંચો કરી મોઢું નમાવ્યું. અને એના ઉપરથી ઘડામાંથી પાણી પડવા માંડયુ. એટલામાં રાજાએ મને આસન ઉપરથી ઉતરવાનું કહ્યું. લોકો મારા ધૈર્યથી વિસ્મિત થયા પણ પુત્ર પિતાનું કહ્યું કરે એમાં વિસ્મય પામવાનું શું ? રામ હળવાશ અનુભવે છે. સદ્ભાગ્યે હું એ જ રામ રહ્યો ને મહારાજ મહારાજ

રહ્યાં પછી મૈથિલીને મળવા જાય છે. મૈથિલી વિગત જાણતાં રામ જેવા જ ભાવ વ્યક્તિ કરી બન્ને કેવાં 'તુલ્ય ગુણ વધુવર' છે એવો ખ્યાલ આપે છે."

સીતા અંલકાર વગરની જણાતાં રામ તેને અલંકાર પહેરવાનું સૂચવી દર્પણ ધરે છે. ત્યાં તો તેણે પહેરેલા વલ્કલ તરફ ધ્યાન જતાં તે અંગે પૂછે છે. અવદાતિકા સમજાવે છે કે કુતૂહલથી વલ્કલનું સીતાએ પરિધાન કર્યું છે. રામ કહે છે "મૈથિલી ! આ શું ? ઇક્ષ્વાકુઓના ઘડપણના અલંકાર તે પહેર્યાં છે ? મને પણ ગમે છે લાવ". રામની આ ઇચ્છામાં સીતાને અમંગળ જણાતાં તેનું હૃદય ભયભીત થાય છે. રામ હળવા વિનોદ સાથે વલ્કલ પહેરે છે. એવામાં નેપથ્યમાંથી ચીસ સંભાળાતાં રામ આશ્ચર્ય પામે છે. કંચુકી પ્રવેશીને મહારાજને બચાવવા જણાવે છે. રામને કૈકયીના વચનની વિગત ખ્યાલમાં આવે છે. આખી પરિસ્થિતિ પામીને પણ રામ ગુણદર્શન જ કરે છે.

ટૂંકમાં આ પ્રતિમાનાટકમ્ માં રામનો વનવાસ, સીતાહરણ વગેરેને અયોધ્યાકાંડથી લઈને રાવણવધ સુધીની ઘટનાઓનું વર્ણન આ નાટકમાં છે. આ નાટકથી પ્રાચીન ભારતની કલા–સંસ્કૃતિ વિષયક એક નવીન વૃતાન્તની આપણને માહિતી મળે છે. પ્રાચીનકાળમાં રાજાઓનાં દેવકુલ હતાં. જેમાં મૃત્યુ બાદ રાજાઓની પથ્થરની વિશાળ મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવતી. ઇક્ષ્વાકુંવશનું પણ આવું જ દેવકુલ હતું. જેમાં મૃતનરેશોની મૂર્તિઓ મૂકવામાં આવેલી. કૈકેય દેશથી આવતી વખતે અયોધ્યા પાસે દેવકૂલમાં સ્થાપિત રાજા દશરથની પ્રતિમાને જોઈને જ ભરતે તેમના મૃત્યુનું અનુમાન સ્વયં સહજ કરી લીધું. એ કારણે જ આ નાટકનું નામ 'પ્રતિમાનટ' રાખવામાં આવ્યું છે.

- પ્રથમ અંકમાં જાણવા મળે છે કે દશરથ રાજા રામનો રાજ્યાભિષેક કરે ત્યારે શત્રુઘ્ન અને લક્ષ્મણે ઘડો ગ્રહણ કર્યો હતો. તેનો અર્થ એ કે મોસાળમાં એકલો ભરત ગયો હતો. મૂળ કથામાં શત્રુઘ્ન ભરત સાથે ગયો હતો.
- મૂળ રામાયણમાં ભરતને લક્ષ્મણ કરતાં મોટો બતાવવામાં આવ્યો છે જ્યારે પ્રતિમાનાટકમાં લક્ષ્મણને ભરત કરતાં મોટા બનાવવામાં આવ્યો છે.
- મૂળ રામાયણમાં રામના યૌગરાજ્યભિષેકનો નિર્ણય લીધા પછી તૈયારીઓ થવા લાગી. તે વખતે કૈકેયીએ પોતાની માગણીઓ મૂકી અને અભિષેક ન થયો જ્યારે નાટકમાં અભિષેકનું જળ રામના મસ્તક પર પડવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે જ અભિષેક અટકાવી દેવાયો હતો. આ ફેરફાર ને લીધે પ્રસંગ નાટયાત્મક બની જાય છે.
- મૂળ રામાયણમાં મંથરાની ચઢવણીથી કૈકેયીએ પોતે જ દશરથ પાસે પોતાનું અને પોતાના પુત્રનું વર્ચસ્વ ચાલુ રહે ત હેતુથી ભરતના રાજ્યાભિષેકની માગણી કરી હતી. જ્યારે નાટકમાં મંથરાએ

દશરથના કાનમાં કંઈક કહ્યું અને અભિષેક બંધ રહ્યો તેવું વર્ણન છે. વળી આ માગણી કરવાનું કારણ મહારાજે ભૂતકાળમાં આપેલા વચનના સત્યનું રક્ષણ કરવા માટે હતું;

- પુત્રને રાજા બનાવવાનો લોભ નહિ. આ ફેરફારને લીધે કૈકેયીનું પાત્ર નિર્દય સ્વાર્થીપણાના આક્ષેપમાંથી ઊગરી જાય છે.
- કૈકેયીએ રામવનવાસની કરેલી માગણી મૂળકથા મુજબ ભરતને રાનગાદી ઉપર સ્થિર કરવાના સંકુચિત હેતુથી કરેલ હતી. તેમાં રામ પ્રત્યે અકારણ નિર્દયતા રહેલી હતી. નાટકમાં આ માગણીનું કારણ પુત્રવિયોગ ઊભો કરીને દશરથને મળેલા શાપને મોકળાશ આપવા માટેનું છે.
- મૂળ કથા મુજબ શંબરાસુર સાથે યુદ્ધ પ્રસંગે કૈકેયીએ દશરથની પ્રાણરક્ષા કરી હતી. બદલામાં દશરથે કૈકેયીને બે વરદાનો આપવાનું વચન આપ્યું. કૈકેયી રાજ્યારોહણનો લાગ જોઈ વરદાન માગ્યા. જ્યારે નાટકમાં ભરતને રાજગાદી મળે તે કૈકેયીને મળેલું વિવાહશુલ્ક હતું. આખા રામાયણમાં વિવાહશુલ્કનો ઉલ્લેખ માત્ર એક જ વાર અયોધ્યાકાંડમાં આવે છે. શ્રી કે.હ.ધ્રુવ માને છે તેમ રામાયણમાં એક જ વાર આવતો ઉલ્લેખ સંભવતઃ પ્રતિમા નાટકના આધારે પાછળથી રામાયણમાં ઘુસાડી દીધો હોય. 2 ભરતને રાજગાદી આપવી એ જો દશરથે પોતે આપેલું વિવાહશુલ્ક હોય તો આખો બાબતમાં કૈકેયી તટસ્થ બની જાય છે.
- મૂળ કથા પ્રમાણે કૈકેયી રામને વનવાસના સમાચાર આપે છે, જ્યારે નાટકમાં લક્ષ્મણ આ સમાચાર રામને આપે છે. આનાથી પણ મૂળકથામાં કૈકેયીમાં રહેલી નફટતા નિર્ધણતા નાબૂદ થઈ જાય છે.
- મૂળકથામાં રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા છેલ્લે દશરથની પાસે જાય છે. ત્યાં કૈકેયી તેમને વલ્કલ આપે છે. જ્યારે નાટકમાં નાટયકારે એક વલ પરિહાસ પ્રસંગ ઊભો કર્યો છે અને તેમાં કેવળ ગમ્મતમાં સીતા અને રામ તથા પાછળથી લક્ષ્મણ વલ્કલ ધારણ કરે છે. આનાથી રામાયણની કૈકેયીની નિષ્ઠુરતા દૂર થઈ જાય છે. નાટકમાં દશરથને મળવા રામ, સીતા, લક્ષ્મણ જતા નથી. નાટકકારનો આશય અનિવાર્યને જલદી અમલમાં લાવવાનો બિનજરૂરી વિસ્તાર ટાળતાનો અને દશરથના કારુણ્યને વધુ તીક્ષ્ણ બનાવવાનો હોઈ શકે.
- મૂળ કથા પ્રમાણે વનમાં ગયેલાં પાત્રો સુમન્ત્ર દ્વારા પોતાના પિતાને સંદેશો મોકલાવે છે. જ્યારે નાટકમાં થોડીવાર ઊભા રહીને તેઓ સંદેશો આપવા જતા હતા. પરંતુ પ્રસ્ફુરિત ધરા: અનુત્વવ વન : અહીં વ્યંજનાનો આશ્રય લઈને કવિએ દશરથને મૃત્યુ તરફ ધકેલે છે.
- મૂળ કથા મુજબ દશરથના મૃત્યુ પછી ભરત અયોધ્યામાં આવે છે. બધી હકીકત સાંભળી માતા પર ગુસ્સો કરે છે. તથા માતાઓ અને લશ્કર સાથે રામને મળવા અને પાછા બોલાવવા જાય છે. નાટકમાં પ્રતિમાગૃહ

પાસે, અયોધ્યાની ભાગોળે દશરથની પ્રતિમા ભરતને બધા સમાચાર આપી દે છે અને તે અયોધ્યામાં પ્રવેશ્યા વગર સીધો વનમાં રામ પાસે જાય છે. આ ફેરફારથી ભરતને ઉત્તમ ઇક્ષ્વાકુકુળપુત્ર અને ભાવનાશાળી, સંવેદનશીલ બતાવાયો છે. રાજા પાસે ભરત, સુમંત્ર અને સારથિ ત્રણ પાત્રો જ જાય છે.

- ભારત વર્ષનો ચરિત્ર નિર્માણ કરનાર બે વીર કાવ્યો રામાયણ અને મહાભારત આજેય પણ ભારતવર્ષના લોકો માટે પ્રેરણાદાયી બની રહ્યા છે. રામાયણ એટલે ગતિ અથવા જીવનની ગતિ એટલે રામની જીવન ગતિ અને રામનું જીવન. રામાયણ પર આધારિત પ્રતિમા નાટક એ ભાસનું એક અદભુત નાટક છે. આ નાટકમાં રામના અભિષેકની તૈયારીથી આરંભાઈ તેમાં આવેલા વિધ્નના કારણે તેમણે ભોગવેલા વનવાસને આવરી અને અભિષેકની પૂર્ણ સિદ્ધિ સુધી વિસ્તરે છે. અભિષેક નાટકની ઘણી વિગતો આમાં સમાવાઈ જતી હોવા છતાં પુનરુક્તિ જણાતી નથી એ આ નાટકની વિશેષતા છે.

...Published by...

Http://www.hemchandracharyaejournal.com/

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

H Q .

AT & POST-CHAVELI, TA-CHANSMA, DIST-PATAN

NORTH GUJARAT, INDIA, ASIA